

2021

Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні

СТАНДАРТИ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ, ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ В УКРАЇНІ (кримінальний аспект)

Організація з безпеки та
співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Уповноважений
Верховної Ради України
з прав людини

Центр політико-правових
реформ

Ця публікація розроблена та видана на запит Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Координатором проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з громадськими організаціями «Центр політико-правових реформ» та «Вектор прав людини».

Організація з безпеки та співробітництва в Європі
Координатор проектів в Україні

Уповноважений
Верховної Ради України
з прав людини

Центр політико-правових
реформ

Авторський колектив: Роман Куйбіда (редактор), Валерія Рибак (співавторка, інтерв'юерка), Максим Середа (співавтор, аналіз та узагальнення даних), Лілія Олійник (співавторка, спостерігачка-інтерв'юерка); спостерігачі-інтерв'юери: Андрій Гончак, Вікторія Ільчишена, Віталій Разік, Наталія Хмелевська.

Рецензування:

Аксана Філіпішина – представниця Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з дотримання прав дитини та сім'ї.

Наталія Ступницька – національна менеджерка програми у сфері верховенства права та прав людини Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Наталія Беца – національна менеджерка проектів у сфері верховенства права та прав людини Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Дизайн: Юлія Мадінова

У цьому звіті представлені результати пілотного дослідження стану дотримання судами стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у справах кримінального характеру (кримінальних провадженнях і справах про адміністративні правопорушення), що було реалізоване у 2020 році. Висновки цього дослідження засновані на результатах інтерв'ювання 71 фахівця (суддів, адвокатів, прокурорів, працівників поліції, органів опіки та піклування, експертів), моніторингу 41 судового засідання, з яких відбулося 13 відкритих судових засідань, та аналізу 53 судових рішень у справах кримінального характеру, в яких брали участь діти. Дослідження спрямоване на виявлення ключових проблем у забезпеченні процедурних прав дитини у справах кримінального характеру, а також проблем у реалізації позитивних обов'язків держави щодо дитини під час вирішення таких справ за участю дитини. Для цих цілей була розроблена методологія, що була апробована в межах цього пілотного дослідження.

У публікації використані дитячі малюнки, підготовлені у межах Всеукраїнського конкурсу малюнку серед учнів на тему «Правосуддя», який проведено Радою суддів України у 2018 році.

Усі права захищені. Зміст цієї публікації можна безкоштовно копіювати та використовувати за умови посилання на джерело інформації.

Погляди, думки, висновки та інша інформація, наведені у цьому документі, не обов'язково збігаються з офіційною позицією Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

© Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2021

© Центр політико-правових реформ, 2021

© Вектор прав людини, 2021

ЗМІСТ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ	7
ВСТУП	8
1. МЕТА І ОПИС МЕТОДОЛОГІЇ	9
2. СТАТИСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ КРИМІНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ЗА УЧАСТЮ ДІТЕЙ	13
3. СПЕЦІАЛЬНІ ПРОЦЕДУРИ	15
4. НАЛЕЖНІ УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ	23
5. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ І ПІДГОТОВКА	29
6. ЗРОЗУМІЛІСТЬ ПРОВАДЖЕННЯ І ПРАВО ДИТИНИ БУТИ ПОІНФОРМОВАНОЮ	35
7. ПРАВО НА ШВИДКИЙ РОЗГЛЯД	41
8. ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ	47
9. ГІДНІСТЬ І ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ	55
10. ОСОБЛИВОСТІ ОПИТУВАННЯ (ДОПИТУ) ДІТЕЙ	59
11. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ	63
12. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОБАЦІЇ ЩОДО ДІТЕЙ	69
13. РІВНІСТЬ І НЕДИСКРИМІНАЦІЯ	75
14. ПРАВО НА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ (ПОВАГУ ДО ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ)	81
15. ПРАВО НА ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ	87
16. ПРАВО НА ПРЕДСТАВНИЦТВО І ПІДТРИМКУ	91
17. ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ	95
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ	97
ДОДАТОК 1. Методологія моніторингу дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, під час судового провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні проступки	104
ДОДАТОК 2. Вибрані міжнародні стандарти щодо правосуддя для дітей (кримінальний аспект)	119

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

КОРОТКИЙ ВИКЛАД МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ

КОРОТКИЙ ОГЛЯД НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ВИГЛЯДІ ІНТЕРВ'Ю

РЕЗУЛЬТАТИ МОНІТОРИНГУ ЗАСІДАНЬ

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ

ВСТУП

У цій публікації представлені результати пілотного дослідження стану дотримання судами стандартів правосуддя, дружнього до дитини, у справах кримінального характеру, яке було реалізоване у другій половині 2020 року.

Дослідження здійснене Координатором проектів ОБСЄ в Україні на запит Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у співпраці з громадськими організаціями «Центр політико-правових реформ» та «Вектор прав людини».

У 2019-2020 роках ми провели і оприлюднили результати дослідження дотримання процедурних прав дитини під час розгляду органами опіки та піклування й судами справ цивільного характеру¹. Але це лише частина системи правосуддя (у широкому сенсі), з якою зіштовхуються діти.

Тому в 2020-2021 роках ми продовжили цю роботу, щоб охопити також кримінальний процес. Цього разу важливо було отримати всебічну та об'єктивну інформацію про стан розгляду кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення за участю дитини, щоб мати можливість ініціювати заходи загального характеру, які могли би покращити ситуацію. Для цього ми адаптували методологію, залучивши ширше коло осіб до інтерв'ю, змінивши коло питань для вивчення.

Під час моніторингу судових процесів у 2020 році ми зіштовхнулися з великими труднощами. По-перше, порівняно з цивільними справами, які стосуються інтересів дітей, кількість кримінальних справ або справ про адміністративні правопорушення за участю дітей помітно менша. По-друге, частина таких справ розглядалася у закритих судових засіданнях. Але ще більшим викликом стала пандемія, зумовлена поширенням коронавірусу COVID-2019. Багато судів зачинили свої двері для осіб, які не є учасниками судових справ. Багато судових засідань, запланованих до моніторингу (68%), не відбулися. Тому основний акцент у дослідженні було зроблено на такому дослідницькому методі як глибинне інтерв'ю. Також аналізувалася відповідна судова практика і публікації у ЗМІ.

Завданням дослідження було з'ясувати загальну ситуацію із дотриманням стандартів правосуддя, дружнього до дитини, а не виявити помилки або недоліки практики конкретних суддів чи інших працівників органів кримінальної юстиції.

¹ Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (некримінальний аспект). - К.: 2020, Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 87 с. // Режим доступу: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/d/453435.pdf>.

1. МЕТА І ОПИС МЕТОДОЛОГІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ МАЄ НА МЕТІ:

визначити стан дотримання міжнародних і національних стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні під час провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення.

ЗАВДАННЯ:

- одержати систематизовані емпіричні дані про стан дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні під час провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення;
- визначити проблеми системного характеру, що пов'язані із дотриманням стандартів правосуддя, дружнього до дитини, під час такого провадження;
- напрацювати рекомендації для покращення ситуації із дотриманням стандартів правосуддя, дружнього до дитини;
- надати об'єктивну систематизовану інформацію про стан дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні під час провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення у вигляді публічного звіту.

Для виконання цих завдань розроблено та апробовано методологію моніторингу дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, під час провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення, яка зможе застосовуватися неодноразово для виявлення як зрізу на певний час, так і динаміки показників. Проведено навчання (триденний тренінг) попередньо відібраних спостерігачів-інтерв'юерів.

ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ – АПРОБАЦІЇ МЕТОДОЛОГІЇ:

проведено глибинні інтерв'ю з 71 фахівцем

проаналізовано офіційні дані статистики щодо розгляду справ кримінального характеру за участю дітей – як оприлюднені, так і надані на запит Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

41
ЗАСІДАННЯ

проведено моніторинг 41 судового засідання, з яких відбулося 13 відкритих засідань

проаналізовано 53 судові рішення у кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, розглянутих за участю дітей

відкориговано методологію за результатами апробації для подальшого використання; підготовлено звіт за результатами дослідження

Під час підготовки звіту також використовувалися результати моніторингів Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (надані Секретаріатом Уповноваженого), а також публікації у відкритих джерелах.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОВЕДЕНИХ ІНТЕРВ'Ю

Усього респондентами виступив 71 фахівець (49 жінок і 22 чоловіки):

- 7 суддів (Луганська, Сумська, Хмельницька, Чернігівська області, м. Київ), з яких шестеро суддів місцевих судів і одна суддя Верховного Суду;
- 14 адвокатів (Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Хмельницька області, м. Київ), у тому числі п'ятеро адвокатів системи безоплатної правничої допомоги;
- 18 прокурорів (Житомирська, Кіровоградська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька області, м. Київ), з яких восьмеро прокурорів місцевих прокуратур, восьмеро прокурорів обласних прокуратур, два прокурори Офісу Генерального прокурора;
- 10 працівників поліції (Львівська, Одеська, Сумська, Хмельницька, Чернігівська області, м. Київ), зокрема 6 працівників слідчих підрозділів;
- 17 працівників органів опіки та піклування (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська області, м. Київ);
- 4 психологи (Хмельницька область, м. Київ), у тому числі одна судова експертка;
- 1 правозахисник (Харківська область).

ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДВІДАНИХ СУДОВИХ ЗАСІДАНЬ

Протягом жовтня-грудня 2020 року спостерігачі відвідали 13 судових засідань – у трьох судах у Хмельницькій області і у п'ятьох – у м. Києві. Усі засідання – в кримінальному провадженні.

Більшість відвіданих судових засідань відбулися в судах першої інстанції – 10 (5 – розгляд по суті, 1 – підготовче судове засідання, 4 – розгляд окремих процесуальних питань). У 3-ох випадках монітори відвідали засідання в апеляційних судах. 8 розглядів були одноосібними, 5 – колегіальними.

3 відвіданих судових засідань у 6-ти випадках діти були потерпілими, у 5-ти – обвинуваченими, у 2-ох – підозрюваними. У 6-ти випадках дитина на момент розгляду вже досягла повноліття. У 2-ох випадках діти (потерпілі) були відсутніми. Наймолодшій дитині (мала статус потерпілої) – 5 років. Вона була відсутньою в судовому засіданні.

У 2-ох випадках була застосована відеоконференція (обидва в апеляційній інстанції – для зв'язку із слідчими ізоляторами, де перебували обвинувачені).

28 (з них 3 – в апеляційній інстанції) із запланованих до відвідання судових засідань спостерігачі не змогли відвідати. У двох випадках спостерігача не допустили через карантинні обмеження, а в одному – через закритий судовий розгляд. У 25-ти випадках судові засідання не відбулися. У 6-ти випадках, коли засідання не відбулося, спостерігачі зафіксували, що в суд прибули діти.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОАНАЛІЗОВАНИХ СУДОВИХ РІШЕНЬ

У межах дослідження відібрано та проаналізовано 53 судових рішення у справах, розглянутих за участі неповнолітніх осіб за період з 1 січня 2019 року по 30 вересня 2020 року: 48 – у кримінальних справах, 5 – у справах про адміністративні правопорушення.

28 судових рішень є результатом розгляду справи по суті, 25 – стосуються розгляду питання про обрання/продовження запобіжного заходу у справах із залученням неповнолітніх як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду.

У 42-ох справах неповнолітні мали процесуальний статус підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, особи, що притягається до адміністративної відповідальності, у 12-ти – неповнолітні особи були потерпілими, а в 3-ох – залучалися як свідки.

49 судових рішень ухвалені судами першої інстанції, по два рішення – судами апеляційної та касаційної інстанцій.

2. СТАТИСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ КРИМІНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ЗА УЧАСТЮ ДІТЕЙ

Офіційна статистика загалом відображає різні аспекти залученості неповнолітніх до кримінальних проваджень (переважно у статусі обвинувачених). Проте вона не завжди є повною, адже багато статистичної інформації не наводиться у розрізі неповнолітніх (наприклад, щодо участі дітей як свідків). У справах про адміністративні правопорушення судова статистика взагалі не виділяє дітей як окрему категорію.

Діти-обвинувачені (включно з випадками, коли стосовно дитини вирішується питання про застосування заходів виховного характеру). За даними офісу Генерального прокурора, упродовж декількох останніх років спостерігається тенденція до зниження рівня дитячої злочинності. Наприклад, порівняно з 2019 роком у 2020 році цей показник знизився на 9% (з 4 тис до 3,7 тис), на 16% зменшилася кількість неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення (з 3,5 тис до 2,9 тис)².

Згідно з даними судової статистики за 2020 рік, у судах першої інстанції перебувало 6 377 кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, що становить майже 3% від загальної кількості кримінальних проваджень. Трохи більше половини з них (3 420) надійшли на розгляд судів у 2020 році. Розглянуто 3 094 кримінальні провадження щодо неповнолітніх.

1 846 кримінальних проваджень щодо неповнолітніх осіб у судах першої інстанції закінчилося постановленням вироку. 2 208 осіб було засуджено (з них 198 дівчат) і лише 11 виправдано. Більше половини засуджено за тяжкі (1 038) та особливо тяжкі злочини (20). У переважній більшості випадків осіб, які вчинили злочини в неповнолітньому віці, засуджували за злочини проти власності – у 1 561 випадку, у тому числі у 1 229 випадках за крадіжку.

Найчастіше засуджені діти звільнялися від відбування покарання – у 1 198 випадках. Реальне покарання призначалося переважно у вигляді штрафу – 347 випадків, рідше у вигляді позбавлення волі на певний строк – 259 випадків, чи громадських робіт – 116 випадків.

Досить часто до дітей суди застосовували примусові заходи виховного характеру (щодо 420 дітей). Як правило, суди передавали неповнолітнього під нагляд батьків – 234 випадки, дещо рідше застосовували застереження – 136 випадків, обмеження дозвілля – 44 випадки, передання неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи – 9 випадків³.

Діти-потерпілі. Упродовж 2020 року понад 5,2 тисячі дітей постраждали від злочинів⁴. Водночас більшість цих справ не доходить до суду. Так, у справах, що розглядалися в судах, було 1 577 неповнолітніх потерпілих від злочинів (з них 605 дівчат). Це 2,9% від загальної кількості потерпілих фізичних осіб (і 2,6% від потерпілих жінок). У доведених до суду справах діти найчастіше ставали жертвами злочинів проти власності – 701 випадок, злочинів проти життя і здоров'я – 383 випадки та злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту – 240 випадків⁵.

2 Звіт про діяльність прокуратури у 2020 році (відповідно до ст. 6 Закону України «Про прокуратуру»). С. 45 // Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/zvit_prok?m=publications&t=rec&id=289668&download_af=4485.

3 Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2020.xlsx; Звіт про неповнолітніх засуджених за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/8_2020.xlsx; Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/6_2020.xlsx.

4 Звіт про діяльність прокуратури у 2020 році (відповідно до ст. 6 Закону України «Про прокуратуру»). С. 45 // Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/zvit_prok?m=publications&t=rec&id=289668&download_af=4485.

5 Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2020.xlsx.

3. СПЕЦІАЛЬНІ ПРОЦЕДУРИ

Міжнародні стандарти вимагають запровадження спеціальних процедур, адаптованих до потреб дитини.

Комітет Міністрів Ради Європи в *Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей*, рекомендував запроваджувати спеціальні процедури для дітей, які знаходяться у конфлікті із законом (див. п. 54, 55, 61 розділу IV)⁶. Для прикладу:

- урахувати під час всіх розглядів рівень зрілості, розуміння, вік, особливі потреби дитини;
- перш ніж почати розгляд, діти повинні бути ознайомлені з приміщенням суду або іншими об'єктами, а також з ролями й особами посадових осіб, що беруть у ньому участь;
- адаптовувати судові засідання, в яких беруть участь діти, до темпу і тривалості концентрації уваги дитини: мають плануватись регулярні перерви і слухання не повинно тривати надто довго.

Невжиття достатніх заходів щодо створення комфортних умов для дитини під час судового процесу може становити порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наприклад, у справі «V. проти Об'єднаного Королівства»⁷ Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 6 Конвенції у зв'язку з надмірним формалізмом судового процесу. На думку Суду, з урахуванням дуже юного віку дітей формальності і процедура Суду Корони повинна була лякати дітей, а підвищення, на якому вони сиділи, збільшувало цей дискомфорт.

Застосування процедур, що є дружніми до дітей, також вимагають *Керівні принципи ООН, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів* (підпункт «d» пункту 30)⁸.

У Європейському Союзі для моніторингу систем правосуддя держав-членів Європейська комісія використовує такий інструмент як «Програма Правосуддя ЄС» (The EU Justice Scoreboard). Для оцінки правосуддя, дружнього до дитини, цей інструмент послуговується такими показниками як:

- охоплення потреб та рівня задоволеності дітей опитуваннями користувачів, що проводяться судами;
- дружнє до дитини подання інформації про провадження та адекватна підготовка до участі;
- наявність тренінгів для суддів з питань комунікації з дітьми, заснованої на дружньому ставленні до дитини та її прав;
- заслуховування дітей у спеціалізованих місцях (умовах), дружніх до дитини;
- наявність заходів для запобігання кільком слуханням дитини;
- наявність спеціально розробленого дружнього до дитини веб-сайту для надання в Інтернеті інформації про систему правосуддя⁹.

Українське законодавство містить додаткові гарантії для дітей, які беруть участь у справах кримінального характеру, що здебільшого відповідають міжнародним стандартам, але не є достатньо послідовними, далекосяжними і всеохопними. Особливо значними є прогалини в регулюванні проваджень у справах про адміністративні проступки.

Так, *Кримінальний процесуальний кодекс України*¹⁰ містить окрему главу (38) про кримінальне провадження щодо неповнолітніх дітей, які перебувають у конфлікті з законом.

6 Режим доступу: <https://rm.coe.int/16804c2188>.

7 Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58594>.

8 Режим доступу: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/guidelines_justice_inv_child.shtml.

9 Див. The 2020 EU Justice Scoreboard // Режим доступу: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/justice_scoreboard_2020_en.pdf, с. 29.

10 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

Важливо, що визначені законом особливості провадження щодо неповнолітніх застосовуються у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень, вчинених особами, які не досягли 18-річного віку. Тобто навіть, якщо особа під час кримінального провадження досягне повноліття, ці особливості повинні й далі застосовуватися.

Зокрема, кримінальний процес у справах **про кримінальні правопорушення неповнолітніх осіб** містить правила про:

- спеціалізацію слідчих і суддів зі здійснення кримінального провадження стосовно неповнолітніх;
- невідкладний і першочерговий розгляд справ щодо неповнолітньої особи;
- можливість закритого розгляду справи щодо неповнолітньої особи;
- право на представництво і можливість заміни законного представника у разі невідповідності його інтересів чи дій інтересам неповнолітньої особи;
- обов'язкову участь захисника;
- обов'язок слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду та всіх інших осіб, що беруть участь у провадженні, роз'яснювати зрозумілою мовою суть процесуальних дій, рішень та їх значення;
- обов'язок представників органів кримінальної юстиції вислуховувати аргументи неповнолітньої особи під час прийняття процесуальних рішень;
- обов'язок здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього.
- можливість видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього;
- залучення під час допиту неповнолітньої особи, а також під час інших слідчих дій за її участю, законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря;
- обмеження тривалості допиту неповнолітньої особи без перерви однією годиною, а загалом – не більше двох годин на день;
- обов'язок суду інформувати про судовий розгляд за участю неповнолітнього обвинуваченого службу у справах дітей та підрозділ ювенальної превенції органів Національної поліції і можливість участі цих представників цих органів у такому розгляді.

Особливі правила стосовно допиту неповнолітніх осіб і проведення слідчих дій за їхньою участю поширюються також на **неповнолітніх свідків та потерпілих**. До них не може бути застосовано привід.

У випадках, коли це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин та/або захисту прав чи неповнолітнього свідка / потерпілого, проведення їх допиту в суді може здійснюватися у режимі відеоконференції під час трансляції з іншого приміщення. Так само може бути проведено впізнання осіб чи речей під час досудового розслідування.

Що стосується *Кодексу України про адміністративні правопорушення*¹¹, то попри численні зміни він залишається архаїчним. Кодекс не встановив помітних особливостей провадження у справах за участю неповнолітніх, хоча такі справи здебільшого мають кримінально-правову природу. Лише передбачено, що:

- інтереси особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, і потерпілого, які є неповнолітніми, мають право представляти їх законні представники (батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники) (ч. 1 ст. 270).

11 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

На практиці дотримання спеціальної процедури стосовно дітей часто є формальністю.

Багато респондентів звертали увагу на те, що в житті у провадженнях у справах за участю дітей немає жодних особливостей, за винятком дотримання деяких «формальностей», передусім стосовно залучення більшої кількості осіб (батьків, педагогів, психологів). Органи кримінальної юстиції намагаються передусім дотримуватися вимог українського процесуального законодавства (і то далеко не завжди), і мало зважають на міжнародні стандарти.

«Чесно кажучи, жодної особливої різниці я не бачу, настільки це формальний підхід. Якщо особа неповнолітня, то дії прокурора, слідчого, суду просто зведені до якихось формальних тонкощів».

Адвокатка, Полтавська область

Наприклад, одна респондентка з числа адвокатів розповіла ситуацію, коли не раз клопотала перед судом про проведення допиту дитини за методикою «Зелена кімната», але змогла добитися результату лише тоді, коли один із колеги суддів, яка розглядала справу, пройшов спеціальне навчання на цю тему.

«Судді довго не могли задовільнити моє клопотання. Суддя в особистій розмові мені сказав: «Ну Ви ж адвокат, покажіть мені норму КПК». Я кажу: «Ваша честь, в нас немає такої норми, але зазначено, що правосуддя має бути дружнім до дитини. Україна також ратифікувала Ланцаротську конвенцію». Суддя: «Ну це добре, але як же я маю зробити?». І доки один із членів суддівської колегії не пройшов спеціальне навчання у Національній школі суддів України щодо допиту дитини в зеленій кімнаті, ми не зрушили з місця».

Адвокатка, Одеська область

Емоційний фон залежить від характеру судді чи іншого працівника системи кримінальної юстиції.

Враження респондентів про атмосферу, з якою зіштовхуються діти під час кримінального провадження, суттєво відрізняються. Є дуже позитивні відгуки – частіше вони стосуються суду.

«Судді намагаються застосовувати просту мову, ставити відповідні запитання, налагоджувати контакт з дитиною. Звичайно, це залежить від віку. Якщо це діти малолітні – одне, неповнолітні – інше».

Адвокатка, Львівська область

«Кожен розуміє, що це дитина, і розуміє, що дитина могла сама себе оговорити, розуміють і те, що до дитини потрібен спеціальний підхід, кожен розуміє, що дитина це особистість, що саме в такому віці вона ще може стати на шлях виправлення і тому до дитини має бути особливе ставлення... Засідання, в яких я брала участь, проходили без будь-якого тиску і з урахуванням того, що перед нами дитина. Ставлення до дитини є рівним незалежно від її статусу в процесі. Кожен розуміє, що перед нами дитина, і її права та інтереси мають бути захищені, ким би вона на сьогодні не була – потерпілою чи обвинуваченою. ... Це передусім дитина, а вже коли з дитиною працюють в процесі, то звичайно питання від її статусу в процесі різні. Коли зі сторони обвинувачення, коли ми маємо потерпілого, або навпаки зі сторони потерпілого звучать питання, в яких є тиск на дитину, дитину зобов'язують до надання тих чи інших питань, безумовно суд зупиняє такі питання. Фактично такі питання можуть бути опротестовані. Суд не дозволяє на сьогоднішній день у будь-який спосіб чинити тиск на дитину».

Адвокатка, Хмельницька область

«Багато суддів намагаються [проявляти особливе ставлення до дитини], проходять навчання, немає формалізму у підході до дитини, особливо, якщо це складні злочини, наприклад, дитина є потерпілою від насильства, – є певні моменти, судді намагаються нівелювати процедурний вплив, йдуть на певні поступки при допиті дитини. Тобто є багато позитивних напрацювань».

Прокурорка, Кіровоградська область

«Мені здається, що це більше залежить від віку дитини, чим молодша дитина, тим це ставлення відповідно м'якше, лояльніше, з більш педагогічним нахилом. Чим дитина доросліша, тим більше допит відповідає допиту дорослої людини».

Психолог міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Хмельницька область

Респонденти, які ділилися спостереженнями, описували особливості ставлення до дітей в цих справах такими фразами: суддя веде процес «як вихователь, виконує виховну функцію», «більш м'яке спілкування», «суддя проявляє більш лояльне ставлення до дитини», «дорослого допитують вимогливіше, а коли дитина, то судді поблажливіші».

Самі судді-респонденти ділилися досвідом: щоб налагодити довірливий контакт з дитиною і зменшити рівень стресу, додатково спілкуються на інші теми, які не пов'язані з процесом (наприклад, про навчання в школі, захоплення тощо). Звертання до підлітка на «Ви», лагідне спілкування також допомагає взаємній довірі і повазі. Якщо в залі обвинувачений під вартою і конвой, то перед допитом дитини їх виводили із зали, а до того часу дитина із законним представником перебувала із працівником суду в окремому кабінеті. Також судді намагаються уникати висловлювань, які можуть налякати дитину. Інколи не вдягають мантию під час допиту дитини, хоча це рідкість – оскільки закон вимагає від судді бути в мантиї в залі судового засідання. Буває, що судді дозволяють дитині не вставати під час спілкування з судом.

Водночас трапляються не лише позитивні враження.

«Ніхто абсолютно не переймається, що там є дитина, в будь-якому статусі, чи потерпіла, чи свідок, чи підозрювана, чи обвинувачена. Все відбувається як зазвичай».

Адвокатка, Дніпропетровська область

«Якщо брати працівників ювенальної превенції – вони намагаються [проявляти особливе ставлення до дитини]. До речі, можна перевірити, але у більшості до складу входять жінки. А от якщо це вже працівники не ювенальної превенції, а слідчі, то вони вже можуть собі дозволяти речі, які є їй неприйнятними для дорослих людей в спілкуванні, а до дитини їй тим більше. Наприклад, у мене була справа про нанесення тілесних ушкоджень матері, де дитина була присутня (хлопець 12-13 років). І слідчий ставив питання: «Тато вдарив маму, бо мама йому там, може, зраджувала, або ще щось зробила?». Тобто це речі, які, взагалі свідчать про перекладення відповідальності на потерпілого. Якщо ще й такі запитання ставити дітям, то це абсолютно непрофесійно, неетично, незаконно, але слідчим інколи це байдуже».

Адвокатка, Львівська область

«Є особливе ставлення до підлітків, які зазнали сексуального насильства, – коли обвинувачують жертву, в тому що вона стала жертвою. Сенс у тому, що дуже часто вбачається, що якщо це підліток – то дитина сама цього хотіла».

Психологиня, судова експертка Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, м. Київ

«Є низка суб'єктивних і об'єктивних чинників, які впливають на роботу суду: велике навантаження, нещодавній вступ судді у процес... Можна й сказати, що жінка та чоловік по-різному розглядають ці категорії справ (уникаючи будь-яких гендерних питань): хтось більше включає емоції, хтось навпаки віддаляється. Але сказати про особливе ставлення в розумінні Пекінських правил, – мабуть, ми ще не досягнемо».

Прокурорка, Кіровоградська область

Деякі респонденти зазначали, що ставлення до дитини в процесі нерідко залежить від обставин, за яких дитина опинилася перед суддею.

«Загалом судді позитивно ставляться до дітей, хіба що у дуже жорстких злочинах, вчинених дітьми, судді реагують інакше, але ми всі люди, всі реагуємо. А особливо, коли діти вважають, що вони нічого погано не скоїли...».

Слідча поліції, Одеська область

«Це [ставлення] залежить від ситуації, є такі діти, які до досягнення 14 років встигають у нас побувати декілька разів, їх ім'я на слуху і в суді, і в прокурорів, і в слідчих, а щодо інших лояльніше розглядають справи».

Слідчий поліції, Хмельницька область

«Усе залежить від поведінки обвинуваченого: якщо він поводить себе дуже агресивно, відчуває свою безкарність до моменту винесення вироку, то суд не звертає уваги, що він малолітній чи неповнолітній. Якщо обвинувачений веде себе коректно, то проявляється певна повага і певне особливе ставлення, пом'якшені умови».

Прокурорка місцевої прокуратури, Хмельницька область

«Якщо врахувати, що дитина, наприклад, малолітня, і вчинила кримінальне діяння у віці від 11 років – суд робить усе можливе в межах кримінального процесу, щоб дитина відчула все-таки, що її не просто сварять пальчиком, а за свої вчинки треба відповідати. Не можу сказати, що воно лояльне; суворо, але враховуючи, що це дитина, свідомість, якої ще не сформована, суд намагається своїм авторитетом (дитина розуміє, що вона перебуває в приміщенні суду, є зовнішня атрибутика судді: суддя в мантії зі знаком) до дитини донести, що те, що вона зробила не просто погано, а що воно має юридичні наслідки».

Прокурорка обласної прокуратури, Чернівецька область

Спостерігачі зауважили, що в більшості випадків (7) з 11 судових засідань, де була дитина, поведінка суду нічим не відрізнялася від тієї, яка є під час розгляду інших кримінальних проваджень.

Також спостерігачі не зафіксували, щоб хтось з представників суду попередньо працював з дітьми, які прибули, – ознайомлював з приміщенням суду, з ролями учасників провадження тощо.

Один спостерігач вказав, що поведінка суддів не була дружньою до неповнолітнього обвинуваченого. Зокрема, одна суддя висловила свої претензії до законного представника і запитала, чому він не дивиться за своєю дитиною.

У трьох випадках спостерігачі описали поведінку суддів як дуже дружню до дитини: судді надавали необхідні роз'яснення, тон був дружнім, спілкування із дитиною було менш формальне, простіше, спокійне та врівноважене.

У 5-ти з 11-ти випадків поведінку дитини в судовому засіданні спостерігачі описали як впевнену. В інших випадках – невпевнену, у двох випадках спостерігачі зауважили знервованість дитини (саме у цих двох випадках судді докладали зусилля, щоб дати додаткові пояснення, заспокоїти дитину).

Аналіз 53 судових рішень засвідчив, що міжнародні стандарти та практика Європейського суду з прав людини у справах за участю дитини використовуються вкрай рідко.

Лише в трьох проаналізованих судових рішеннях суд у мотивувальній частині зробив посилання на відповідні міжнародні документи: Конвенція ООН про права дитини¹², Загальний коментар № 10 Комітету ООН з прав дитини про права дітей у ювенальній юстиції¹³, Рекомендація CM/Rec (2008) 11 Комітету Міністрів державам-членам про європейські правила стосовно неповнолітніх правопорушників, щодо яких вживаються санкції або заходи¹⁴.

У тих трьох випадках, коли суди посилалися на міжнародні стандарти, таке використання було доречним у контексті розгляду конкретної справи. Так, зокрема, у двох випадках з посиланням на міжнародні стандарти щодо дотримання прав дитини, суд обґрунтував свою позицію щодо звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням. Зокрема, з цією метою суди посилались на п. 10 Загального коментаря № 10 про права дітей у ювенальній юстиції Комітету ООН з прав дитини, відповідно до якого прикладом якнайкращого забезпечення інтересів дитини є практика, коли традиційні цілі кримінального правосуддя, такі як покарання, поступаються місцем реабілітаційним та відновним цілям правосуддя у справах дітей-правопорушників. Ще в одному випадку суд використав міжнародні стандарти для обґрунтування призначення важкого покарання особі, визнаної винною у зґвалтуванні малолітньої дитини. Міжнародні стандарти були використані у контексті існування у держави обов'язку захищати дітей від протиправних посягань сексуального характеру.

Дещо частіше національні суди посилалися на практику Європейського суду з прав людини – загалом у п'яти випадках. Однак переважно таке посилання не було доречним.

Так, за обставинами однієї зі справ, особа, що притягалася до адміністративної відповідальності за булінг (цькування) учасника освітнього процесу, не виконала своїх процесуальних обов'язків та двічі не з'явилася до суду. У мотивувальній частині постанови Броварський міськрайонний суд Київської області¹⁵ зазначив, що відповідно до практики Європейського суду з прав людини (без посилання на конкретну справу), «сторона, яка задіяна в ході судового розгляду, зобов'язана з розумним інтервалом часу сама цікавитись провадженням у справі, добросовісно користуватись належними їй процесуальними правами та неухильно виконувати процесуальні обов'язки». З огляду на те, що особа систематично не виконувала свої процесуальні обов'язки, суд провів розгляд справи за її відсутності, однак закрити розгляд справи у зв'язку із закінченням строків накладення адміністративного стягнення. Зазначимо, що Кодекс України про адміністративні правопорушення не визначає цю категорію справ як таку, у якій присутність особи, що притягається до адміністративної відповідальності, є обов'язковою. Таким чином, у цій справі суд через застосування практики Європейського суду з прав людини намагався виправдати невжиття ним належних заходів для її своєчасного розгляду.

12 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

13 Режим доступу: https://www.refworld.org/topic_50ffbce582_50ffbce591_4670fca12_0_CRC_GE.

14 Режим доступу: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d2716.

15 Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90911485>.

Сумнівним є посилання на практику Європейського суду з прав людини в ухвалі Луцького міськрайонного суду Волинської області від 13 квітня 2020 року¹⁶ про продовження строку запобіжного заходу у виді тримання під вартою щодо неповнолітнього, обвинуваченого у тяжких злочинах. За обставинами цієї справи, рішення суду про продовження строку запобіжного заходу є сьомим за рахунком після передання обвинувального акта до суду. Вперше цей захід було застосовано ухвалою суду від 31 травня 2019 року та вмотивований він тим, що неповнолітній *«обвинувачується у вчиненні середньої тяжкості та тяжких злочинів, маючи незняту та непогашену судимість в установленому Законом порядку, через нетривалий проміжок часу після звільнення з місць позбавлення волі, на шлях виправлення не став, ухилявся від досудового розслідування, належних висновків не зробив, тому з метою запобігання можливості подальшого переховування від суду, вчинення інших кримінальних правопорушень, незаконного впливу на потерпілих та свідків у даному кримінальному провадженні»*.

На обґрунтування свого рішення національний суд посилався на практику Європейського суду з прав людини у справах «Єчюс проти Литви»¹⁷ та «Нечипорук та Йонкало проти України»¹⁸, відповідно до якої *«наявність підстав для залишення обвинуваченого під вартою слід оцінювати в кожній справі з урахуванням її особливостей. Продовжуване тримання під вартою може бути виправданим заходом у тій чи іншій справі лише за наявності чітких ознак того, що цього вимагає справжній інтерес суспільства, який, незважаючи на існування презумпції невинуватості, переважає інтереси забезпечення права на свободу»*.

Хоча у цій справі суд коректно відтворив частину п. 219 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук та Йонкало проти України», наведена судом цитата не була повною. Так, Європейський суд з прав людини продовжив свої міркування у цьому ж пункті тим, що *«подальше існування обґрунтованої підозри у вчиненні затриманою особою злочину є обов'язковою і неодмінною умовою її тримання під вартою. Але зіпливом певного часу така підозра перестає сама по собі бути виправданням для позбавлення особи свободи і судові органи повинні вмотивовувати свої рішення про продовження її тримання під вартою іншими обставинами. Крім того, такі підстави мають бути чітко зазначені національними судами і аргументи «за» і «проти» звільнення з-під варти не повинні бути «загальними і абстрактними»*. Натомість мотивування національного суду у цій справі виглядає саме таким «загальним і абстрактним», від якого застерігав Європейський суд з прав людини.

16 Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88724713>.

17 Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58781>.

18 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text.

4. НАЛЕЖНІ УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ

Однією зі складових правосуддя, дружнього до дитини, є створення максимально комфортних умов для перебування дитини у суді та безпосередньо під час слухання справи.

Комітет Міністрів Ради Європи у Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей, у цьому зв'язку рекомендує вживати, зокрема, такі заходи:

- до початку судового засідання, дитину слід ознайомити з приміщенням суду іншими об'єктами і ролями та особами посадових осіб, що беруть в ньому участь;
- для сприяння участі дітей на повну міру їхньої когнітивної здатності і задля забезпечення підтримки їхньої емоційної стабільності, фактори, що порушують хід засідання, і фактори, що відвертають увагу, мають бути скорочені до мінімуму;
- наскільки це доречно і можливо, кімнати для проведення інтерв'ю і зали очікування повинні бути організованими для дітей і в умовах, сприятливих для дитини (п. 54-63 розділу IV).

Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів, для таких учасників процесу вимагають забезпечити наявність кімнат для проведення опитувань, призначених спеціально для дітей, пристосування судових приміщень до інтересів дітей-свідків (підпункт «d» п. 30).

Нам не вдалося виявити затверджених на національному рівні стандартів щодо створення дружнього до дитини середовища в судах чи інших органах кримінальної юстиції, які працюють із дітьми.

Водночас відповідно до Плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року¹⁹ такі стандарти лише мають бути розроблені. Зокрема, планується розробити та поширити рекомендації за методикою «Зелена кімната» для органів поліції та судів з метою проведення процесуальних дій в оточенні, дружньому до дитини.

Приміщення органів кримінальної юстиції здебільшого не пристосовані для потреб дітей, залучених до справ кримінального характеру. Про те, що приміщення для розгляду справи, допиту та здійснення інших процесуальних дій за участю дитини на різних стадіях провадження спеціально не підбираються, під час інтерв'ю повідомили більшість (76%) респондентів. Інші респонденти згадували, що подекуди існує практика використання «зелених кімнат» у поліції, адаптація під потреби дітей залів судових засідань.

Зелені кімнати протягом певного часу набули поширення в кримінальній міліції у справах дітей (тепер – підрозділи ювенальної превенції поліції). Причиною поширення став прийнятий у 2012 році наказ Міністерства внутрішніх справ²⁰, що передбачав використання методики «Зелена кімната» для проведення опитування дитини, яка є потерпілою або свідком у кримінальному провадженні, у спеціально обладнаному чи облаштованому для цих цілей приміщенні. Передбачалося, що ця методика застосовується до дітей віком від 4 до 14 років, а на розсуд слідчого чи суду – й у віці від 14 до 16 років, які потерпіли внаслідок учинення злочинів проти статеві свободи і недоторканості, інших злочинів насильницького характеру або стали свідками таких злочинів. Сама ж методика «Зелена кімната» визначалася як «методика проведення інтерв'ювання дитини, яка потерпіла або стала свідком злочину, в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дитини, з урахуванням її індивідуально-психологічних та психофізіологічних властивостей».

¹⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2019 року № 1335-р «Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1335-2019-%D1%80>.

²⁰ Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2012 року № 1176 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13#Text>.

Однак через п'ять років цей наказ втратив чинність у зв'язку зі створенням підрозділів ювенальної превенції Національної поліції. Аналогічний наказ²¹ про підрозділи ювенальної превенції уже не містив положень про методику «Зелена кімната».

Але навіть, якщо подібні кімнати створені, то не завжди використовуються для належних цілей, а інколи зеленими їх називають лише за кольором стін.

«Якщо ще сім років тому слідчі не хотіли проводити допити в «зелених кімнатах», то зараз ситуація трохи змінилася в кращий бік. Але проблем багато, оскільки немає спеціальних статей в КПК, що зумовлює труднощі на практиці».

Адвокатка, Дніпропетровська область

«Вони [«зелені кімнати»] є в кожному відділі поліції, але за призначенням, як правило не використовуються. У деяких випадках ці приміщення використовуються для зберігання речових доказів або взагалі закриті. Це звичайна кімната, як правило, просто стіни помальовані в зелений колір, можливо там є якісь іграшки дитячі. Це не є спеціально обладнані приміщення».

**Прокурор обласної прокуратури,
Львівська область**

«Я був у «зелених кімнатах» у 2011 році. Тоді зобов'язали зробити у міліції такі кімнати. Більше 5 хвилин не зміг там перебувати. Адже це дуже давило на психіку. Все було зелене, і цього кольору було дуже багато. Зараз вже немає цих кімнат».

**Заступник керівника слідчого підрозділу поліції,
Сумська область**

Зустрічається також практика створення «зелених кімнат» за межами органів поліції – в освітніх закладах системи Міністерства внутрішніх справ, або ж вони створені і надаються для використання органам поліції на договірних засадах сторонніми організаціями.

«Зараз [допит дітей] рекомендовано проводити у «зелених кімнатах», і це правильно. Але в нас не розроблено методичних рекомендацій за участі спеціалістів-практиків щодо обладнання таких кімнат, і який вигляд вони повинні мати. В Одесі є дві [зелені кімнати]: перша – створена громадським об'єднанням на базі дитячої лікарні, а друга – на базі Одеського державного університету внутрішніх справ. В університеті залучають психологів-практиків. ... Там дитину опитують в присутності слідчого, законного представника, психолога, а всі інші перебувають за склом. Адже інакше, якби дитина знала, що є сторонні особи, вона вільно б не розповідала. В університеті гарне обладнання для відеозйомки, що може відстежити емоції дитини і зафіксувати з різних ракурсів, чого немає в кімнаті на базі лікарні, де камера проводить зйомки з однієї позиції. Також в останній дуже погана звукоізоляція».

**Слідча поліції,
Одеська область**

²¹ Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 року № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#n7>.

«У Харківській області є дві «зелені кімнати». Є певні труднощі з їх використанням. Наприклад, одна була на території Харківського національного університету внутрішніх справ. ... Звертались до головного слідчого управління Харківської області з проханням надати дозвіл на її використання, і він був наданий. Але виконавці звели все нанівець, коли доводилось довго очікувати ключі кожного разу. І слідче управління відмовилось від співпраці, і, на жаль, ресурс не було використано».

Правозахисник, Харківська область

«У нашому місті за сприяння благодійного фонду створена «зелена кімната», що також використовується широко поліцією... Є договір про співпрацю цієї благодійної організації і наших працівників поліції... «Зелена кімната» знаходиться на базі благодійного фонду».

**Працівниця служби у справах дітей міськвиконкому,
Івано-Франківська область**

«На сьогодні принцип «зеленої кімнати» дотримується. Але самих кімнат дуже мало: на території Кіровоградської області є спеціальне приміщення в обласному центрі, де можна працювати, нівелювати стрес, де буде присутня уповноважена особа, зокрема психолог. Але говорити про те, що це, наприклад, як в Івано-Франківській області співпрацюють усі служби, за допомогою Ради Європи створили таку кімнату при суді, не доводиться. Ми діємо інакше: коли працює дитина з психологом, у нас є в Центрі реабілітації спеціальні кімнати, і ми практикуємо доставлення дітей, які потерпіли від злочинів, і навіть, коли потрібна родинна терапія, – ми доставляємо їх до практичних психологів».

Прокурорка, Кіровоградська область

Проте через додаткову логістику «бронювання» таких кімнат, особливо, якщо вони знаходяться не за місцем роботи слідчого, допити дітей часто проводять не в «зелених кімнатах», а в кабінетах працівників поліції. Деякі працівники поліції, які спеціалізуються на роботі з дітьми, самі облаштовують свої кабінети так, щоб діти могли почуватися в них комфортніше.

«Я зробила свій кабінет в такому [стилі] – поклеїла зелені шпалери і зробила такий куточок. У мене там і рибки в акваріумі плавають, квіти, книжки дитячі різноманітні. Ну загалом я зробила оцю «зелену кімнату» в себе в кабінеті. І в принципі, в мене кабінет не виглядав як службовий кабінет. Він і виглядав більше як «зелена кімната».

Працівниця ювенальної превенції районного відділення поліції, Чернігівська область

Однак загальна атмосфера перебування в органі поліції зазвичай справляє гнітюче враження на дітей. Інколи з дітьми спілкуються в межах кримінальних проваджень у більш просторих кімнатах, призначених для приймання громадян. Часом у таких кімнатах обладнують окремий куток для дітей.

Суди рідко мають зали судових засідань, адаптовані для участі дитини. Навіть у Верховному Суді такі зали відсутні.

Для розгляду кримінальних проваджень зазвичай використовують зали з металевими загородами (клітками) або загородами зі скла, в яких утримуються особи, взяті під варту (і діти часто не є винятком). Трапляється, що відсутність дружніх умов стоїть на заваді отриманню свідчень від дитини.

«... це звичайні зали судових засідань. Коли приходить неповнолітній, і навіть з мамою чи бабусею, яку також досить часто визнають законною представницею, вони переступають поріг і бачать клітку або «акваріум». І перша реакція – в очах німий жах. ... Досить пафосно виглядає процес – сидить суддя в мантії, нагрудні знаки, але разом з тим клітка. І сидить неповнолітній з великими очима. І перша його думка: «невже мене в ту клітку посадять?»».

Адвокатка, Вінницька область

«Навколо багато сторонніх осіб, які починають інколи агресивно себе поводити і ставити запитання. І як спеціаліст, знаю, що до цього дитина давала свідчення, а в судовому засіданні вона просто оніміла і сказала, що «я нічого не буду говорити». І, таким чином, зафіксували, що дитина не дала свідчень або відмовилась. І це все через вплив умов».

Психологиня, м. Київ

Один суддя-респондент взагалі повідомив про свідоме використання залів з клітками для розгляду справ щодо неповнолітніх обвинувачених.

«У своїй діяльності для виховного характеру [справи щодо неповнолітніх] слухаємо в обладнаних залах, там, де є клітка для людей, які утримуються під вартою. Це виховний момент для неповнолітніх для того, щоб вони бачили, які можуть бути наслідки. Спеціальних приміщень для неповнолітніх у суді немає».

Суддя, Хмельницька область

Справи про адміністративні правопорушення судді розглядають у залі судових засідань або кабінеті судді.

Респонденти згадували і позитивні приклади облаштування залів судових засідань під потреби дітей (наприклад, в Івано-Франківську, Бахмачі Чернігівської області). Також наводили випадки, що перед судовим засіданням працівники суду намагались організувати очікування сторонам, які були з дітьми, в окремій кімнаті, а якщо це діти-свідки чи потерпілі, то запобігали під час очікування контакту з обвинуваченими, щоб не доводити до конфліктних ситуацій. Деколи у кримінальних провадженнях використовують відеоконференцв'язок (навіть у межах одного суду), який дозволяє спілкуватися дитині-жертві чи свідку з судом, не бачачи обвинувачену особу.

Розсадка учасників процесу у залі судового засідання також має важливе значення. Важливо, щоб захисник та інші особи, які можуть надати підтримку дитині, перебували поблизу самої дитини.

«Є певні зауваження до судді: не зважав, що це були підлітки, а не дорослі. Ставив їм запитання, як до дорослих: «В якому році це відбулося?». Діти в силу інших процесів пам'яті губились та відповідали «Не знаю», не було можливості сказати судді: «Запитайте, в якому то було класі чи скільки було їм років». У такому випадку вони краще б орієнтувались. Тобто не було змоги переформулювати запитання. Психолог був навпроти столу з дітьми, з мамою та адвокатом. Не мав змоги підтримати дітей».

**Психологиня міського центру дитини при службі у справах дітей та молоді,
м. Київ**

Насправді створення мінімально сприятливих умов для дітей не вимагає великих ресурсів і зусиль, достатнім є розуміння і бажання це зробити з боку керівництва відповідного органу або навіть посадових осіб, які в силу своїх обов'язків контактують з дітьми.

«Навіть без спеціальної зали суддя може зробити умови в залі судових засідань нормальними, проводити засідання не так формально, зокрема наприклад, щоб суддя прийшов не в мантії. Судді з цим не погоджуються, адже законодавством України прямо передбачена необхідність проводити засідання в мантії».

Адвокатка, Дніпропетровська область

За даними спостерігачів, зали судових засідань, так само як і зони очікування, не були адаптовані до потреб дитини, хоча в деяких випадках вони були достатньо комфортними.

В усіх випадках спостерігачі фіксували, що зона очікування, не адаптована до дитини, хоча в 2-ох випадках вона загалом була зручною для відвідувачів, включаючи дітей (в місцевому та апеляційному судах).

Судові засідання відбувалися в залах засідань, які також не були спеціально адаптовані для потреб дитини, хоча у 8-ми з 13-ти випадків зала оцінювалася як комфортна для дитини. На позитивну оцінку впливали: сучасний ремонт, хороше освітлення, комфортна температура, нові меблі, достатньо простору, зручні місця для учасників справи. На негативну оцінку впливали: низька температура, старе облаштування, клітка або скляний бокс, ґрати на вікнах, відсутність достатньої кількості місць, погана вентиляція; розміщення судді(-ів) під час засідання на значному (більше метра) підвищенні.

5. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ І ПІДГОТОВКА

Спеціалізація і спеціальна підготовка з питань правосуддя, дружнього для дитини, для представників системи кримінальної юстиції заохочуються міжнародними стандартами.

Комітет Міністрів Ради Європи в *Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей* (п. 14-16, 63 розділу IV, п. f розділу V), рекомендував, наскільки це можливо, створювати спеціалізовані суди (або судові палати), процедури й інститути для дітей, які знаходяться у конфлікті з законом. Також доцільно розглянути питання про запровадження системи спеціалізованих суддів і адвокатів для дітей. Спеціалізовані підрозділи можуть створюватися також у поліції та органах прокуратури. Слід забезпечити, щоб всі зацікавлені фахівці, які працюють з дітьми в системі правосуддя, отримували відповідну підтримку та необхідну міждисциплінарну підготовку з питань прав і потреб дітей різних вікових груп, а також щодо процедур, які адаптовані до них. Фахівці, які мають безпосередній контакт з дітьми, також повинні бути навчені спілкуватися з ними в будь-якому віці та на будь-якій стадії розвитку, а також з дітьми, які перебувають в умовах особливої вразливості.

Також про необхідність забезпечення різнопланової міждисциплінарної підготовки фахівців, які працюють з дітьми-потерпілими і свідками, йдеться і в розділі IX *Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів*.

В Україні відсутні спеціалізовані органи, які здійснювали б кримінальне провадження у справах, в яких беруть участь діти. Водночас законодавство передбачає створення спеціалізованих підрозділів або запровадження спеціалізації, проте така спеціалізація не є повною.

Наприклад, судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обираються зборами суддів на строк не більше трьох років, але можуть бути переобрані повторно. Закон вимагає більшого суддівського досвіду і наявності «високих морально-ділових і професійних якостей». Судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, не звільняються від розгляду інших справ.

Суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, може бути обрано суддею зі стажем роботи суддею не менше десяти років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів з необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді.

Ч. 6 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів»²² (ч. 3 ст. 18) йдеться про запровадження спеціалізації з цих питань лише в місцевих загальних та апеляційних судах, але в Кримінальному процесуальному кодексі України йдеться також про таку спеціалізацію в суді касаційної інстанції.

У прокуратурі є так звані ювенальні прокурори, хоч закон і не вимагає цього. В Офісі Генерального прокурора та обласних прокуратурах на підставі внутрішніх актів запроваджені окремі підрозділи захисту інтересів дітей та протидії насильству, а в місцевих (окружних) прокуратурах можуть спеціально уповноважувати на виконання функцій прокуратури щодо захисту інтересів дітей та протидії насильству окремих прокурорів. Ювенальні прокурори повинні мати «високі моральні, ділові та професійні якості» і проходити спеціальне навчання за спеціалізацією в Тренінговому центрі прокурорів України²³.

²² Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

²³ Див. Наказ Генерального прокурора від 4 листопада 2020 року № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20#Text>.

Також в органах поліції діють підрозділи ювенальної превенції, які, зокрема, беруть участь у притягненні до адміністративної відповідальності дітей віком від 16 до 18 років, а також здійснюють дізнання у справах про кримінальні проступки, вчинені дітьми²⁴. Проте злочини здебільшого розслідуються слідчими підрозділами поліції, які не є спеціалізованими. Щоправда, для розслідування таких справ стосовно неповнолітніх спеціально уповноважують окремих слідчих. Законодавство не передбачає спеціалізації у справах неповнолітніх слідчого судді чи судді, який вирішує питання, пов'язані з виконанням вироків, або розглядає справи про адміністративні проступки. Також законом не встановлено жодних спеціальних вимог до посадових осіб слідчих органів та суддів, які працюють з дітьми-свідками чи потерпілими.

Таблиця. Вимоги законодавства до спеціалізації посадових осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні або провадженні у справі про адміністративний проступок

Роль дитини у процесі	Дитина-свідок	Дитина-потерпіла	Дитина, щодо якої здійснюється провадження у справі про адміністративний проступок	Дитина, щодо якої здійснюється кримінальне провадження
Обов'язкова наявність / відсутність спеціалізації				
Слідчий	–	–	Не застосовується	+ ²⁵
Дізнавач	–	–	Не застосовується	+ ²⁶
Прокурор	–	+ ²⁷	Не застосовується	+ ²⁸
Особа, уповноважена складати протокол у справі про адміністративне правопорушення	–	–	+ ²⁹	Не застосовується
Адвокат	–	–	–	–
Слідчий суддя	–	–	Не застосовується	–
Суддя першої / апеляційної інстанції під час розгляду справи	–	–	–	+ ³⁰
Суддя касаційної інстанції	–	–	–	+ ³¹

«+» на синьому тлі – закон вимагає визначення спеціалізації (уповноваження)

«+» на блакитному тлі – підзаконний акт вимагає визначення спеціалізації (уповноваження)

«–» – закон не вимагає визначення спеціалізації

На практиці дитяча спеціалізація є, але часто формальна й охоплює не всі справи за участю дітей.

Під час інтерв'ю респонденти висловлювалися про доцільність спеціалізації в справах дітей, а дехто підтримував необхідність створення спеціалізованих судів у справах дітей. Але багато з респондентів звернули увагу на те, що спеціалізація представників системи кримінальної юстиції на практиці часто має формальний характер і заснована лише на тривалості стажу роботи, але не підкріплена особистою мотивацією та попередньою спеціальною підготовкою. Багато з тих, хто спеціалізується на справах дітей, не проходили спеціальну підготовку і після визначення спеціалізації. Крім того, згідно із законом, дитяча спеціалізація визначається за суддею з більшим досвідом, тоді як нерідко в суді є судді, які більше цікавляться цією тематикою і мають кращі навички спілкування з дітьми.

24 Див. Інструкцію з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затв. Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 року № 1044 // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>.

25 Частина друга статті 284 Кримінального процесуального кодексу України.

26 Там само; п. 1 розділу II Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затв. Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 року № 1044 // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>.

27 П. 5 Наказу Генерального прокурора від 4 листопада 2020 року № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству».

28 Там само.

29 Ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>; п. 2 розділу II Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України.

30 Ч. 3-7 статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 3 червня 2016 року // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>; ч. 14 ст. 31 Кримінального процесуального кодексу України.

31 Ч. 14 ст. 31 Кримінального процесуального кодексу України.

«У нас таких суддів не можна назвати спеціалізованими, тому що для них діти – такі самі обвинувачені, як і всі інші. Різниця в якихось формальних підходах, наприклад, участь пробації, доповідь, не можна призначати обмеження волі...».

Адвокатка, Полтавська область

«З дітьми повинні працювати судді, які підготовлені до цього, тому що до дитини потрібен певний підхід, і в розмові, і як ти подаєш рішення суду, і в роз'ясненнях. Треба, щоб такі люди знали, як це робити».

Працівниця служби у справах дітей та сім'ї, м. Київ

«Я не вважаю, що якщо суддя має більше досвіду, то цього достатньо, щоб вести справи за участю дітей. Цього недостатньо. Треба розуміти підходи, а іноді досить тривале перебування на посаді судді дає свій відбиток, що заважає».

Адвокатка, Дніпропетровська область

«У нас немає інституту ювенальної юстиції, і це – біда... Діти – це окрема категорія, це мають бути окремі суди, окремі прокурори. В нас лише окремі судді і слідчий. Щодо ювенального слідчого: переважно призначають будь-кого, де велика плинність кадрів. І тільки людина навчиться працювати в цій сфері... і змушена йти, оскільки матеріальне забезпечення недостатнє. Інститут не створюється. Це може працювати, коли є стабільність, коли люди роками працюють з цим, розуміють, вивчають глибоко законодавство. Люди, які працюють рік-два, не можуть глибоко вникнути».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

Поширеними є випадки, коли спеціалізація суддів зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх осіб визначається за всіма суддями, які розглядають кримінальні справи, тобто фактично вона відсутня. Особливо це поширено у судах з невеликою кількістю суддів.

Так само в органах прокуратури і слідчих органах спеціалізація часто не залежить від здібностей і підготовленості до здійснення кримінального провадження за участю дітей. Порівнюючи слідчих поліції і працівників підрозділів ювенальної превенції поліції, респонденти краще відгукувалися про підготовленість до роботи з дітьми саме працівників підрозділів ювенальної превенції. Це можна пояснити тим, що слідчі зазвичай мають й інші справи, що не пов'язані з дітьми, тоді як підрозділи ювенальної превенції сконцентровані саме на справах дітей.

«У нас є слідчі, у яких в провадженні вбивства, зґвалтування, ДТП, а тут ще й діти. От якось так у нас це відбувається...».

Адвокатка, Одеська область

«Спеціалізація також формальна, слідчі визначені, але це просто статус, який надається. Але чи вони проходять спеціалізоване навчання, чи розуміють психологію дітей? Я вже не кажу про міжнародні стандарти. Підстава – це стаж».

Адвокатка, Дніпропетровська область

Також респонденти звертали увагу на те, що провадження, де діти є потерпілими чи свідками, зазвичай не охоплюється дитячою спеціалізацією. Також проблемою називалося й те, що слідчі судді, судді, які розглядають адміністративні проступки, часто зіштовхуються з дітьми, але не мають достатньо навичок роботи з ними.

Дитяча спеціалізація адвокатів, хоч і не вимагається законом, але на практиці зустрічається. Вона, зокрема, враховується під час розподілу справ між адвокатами системи безоплатної правничої допомоги. Водночас деякі респонденти зазначали, що відсутність спеціалізації серед адвокатів часто шкодить інтересам дітей, бо адвокати можуть діяти у таких справах недостатньо професійно.

Доступ до належної спеціальної підготовки мають не всі працівники органів кримінальної юстиції, які спеціалізуються на справах дітей.

Про більш-менш регулярне (принаймні раз на квартал) спеціалізоване навчання стверджували лише респонденти-прокурори. Ювенальні прокурори проходили таке навчання в обласних прокуратурах, Академії прокуратури, а віднедавна – у Тренінговому центрі прокуратури. Також згадувалися про окремі тренінги з теми прав дитини у системі безоплатної правничої допомоги. У поліції зазвичай все обмежується інструктажем або курсами підвищення кваліфікації. Працівники служб у справах дітей також відвідують заходи від Міністерства соціальної політики (останнім часом проводяться вебінари).

«Їх [тренінгів] не так багато проводять, можливо, за 5 років щось було на 30 хв. Треба проводити тренінги практичної спрямованості, а не включати 30 слайдів за 30 хв. Добре було б робити спільні тренінги [для різних органів влади], це всебічно дозволило б підійти до питання».

Слідчий поліції, Хмельницька область

«Бувають такі тренінги, де інформація нецікава, не з практики, інколи "просто з книжки"».

Працівник ювенальної превенції районного управління поліції, м. Київ

Деякі учасники таких навчань скаржилися на те, що вони далеко не завжди мають практичну користь. Здебільшого зводяться до лекційних занять з коментуванням законодавства, і респонденти зауважують це як недолік, адже є усвідомлена потреба у прикладних знаннях і навичках.

Найкраще відгукувалися про тренінги, які проводять громадські організації (МАРТ, Волонтер, Фундація ДЕЮРЕ, Право на здоров'я та ін.) у співпраці з міжнародними (ЮНІСЕФ, Рада Європи, Консультативна місія Європейського Союзу тощо) або іноземними урядовими чи неурядовими організаціями. До участі у них одночасно залучали представників різних органів кримінальної юстиції, дотичних до справ за участю дітей. За твердження респондентів, тренінги у громадських організаціях виходять за межі національного законодавства, включають міжнародне право, представлений закордонний досвід, надається більш цілісна картина. Але недоліком таких тренінгів є те, що вони не є регулярними.

«У Національній школі суддів не пам'ятаю, щоб викладали спеціальні курси. Я постійно моніторю, постійно беру участь у дистанційному навчанні в Національній школі суддів. Якщо є можливість, в регіональне відділення їдемо кожні три роки».

Суддя місцевого суду, Луганська область

«У нас судді навчаються в школі суддів, що їм запропонували, те вони і слухають. Я вже 7 років навчаюсь в Національній школі суддів, і окремо стосовно дітей нам нічого не читали. Був єдиний семінар з громадською організацією про ювенальну юстицію. Й у фокусі були не діти і їхні права, а ювенальний суддя – як він обирається, що може робити, а діти залишились поза увагою. Це був єдиний за весь період 2-3 годинний семінар, який більш менш стосувався дітей».

Суддя місцевого суду, Луганська область

«Допомагає Офіс Генерального прокурора і Тренінговий центр. Включалася до Міжнародного жіночого консорціуму, ми проводили підготовку низки заходів з впровадження Стамбульської конвенції, вивчення проблем насильства щодо жінок та дітей. Кілька разів була на заходах Ради Європи, заходах, організованих громадською організацією "Ла Страда", Канадським урядом щодо пробації, заходах Мін'юсту, Уповноважених (Верховної Ради з прав людини, Президента з прав дитини). І багато інших. Усі ці заходи розширюють горизонт».

Прокурорка, Кіровоградська область

За твердженням деяких респондентів, досвід навчання в програмі «Адвокат майбутнього»³², де окремі модулі навчання були спільними для адвокатів та прокурорів, показав, що спільне навчання – це дійсно ефективно. Майже 100% респондентів відчують потребу в додаткових тренінгах, які були би міждисциплінарними, інтерактивними (з обговоренням кейсів, майстер-класами, муткортами) і об'єднували б різних суб'єктів, які залучені до правосуддя за участю дітей. Психологічні аспекти роботи з дітьми є однією з найбільш затребуваних тематик для навчання.

За даними Національної школи суддів України, питання правосуддя для дітей є предметом окремих тренінгів для суддів. Наприклад, у 2020 році проводилися:

- тренінг «Психологічні особливості спілкування з малолітніми/неповнолітніми учасниками судового процесу» (підготовку пройшли 90 суддів);
- новий навчальний курс «Зміцнення системи захисту дітей у конфлікті з законом» (підготовку пройшли 25 суддів, також підготовлено 10 тренерів);
- тренінг «Особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх» (підготовку пройшли 25 суддів; наразі не викладається, оскільки потребує актуалізації матеріалів).

Також в регіональних відділеннях школи проводяться окремі семінари або заняття з цієї тематики.

Аналіз статистики у п'яти областях показав, що спеціалізація суддів у розгляді кримінальних проваджень щодо неповнолітніх обвинувачених на рівні апеляційних судів фактично відсутня, а на рівні місцевих судів більше половини суддів місцевих судів, які розглядають кримінальні справи, спеціалізуються на розгляді таких справ щодо неповнолітніх.

Відповідно до даних, отриманих з п'яти апеляційних судів (Дніпровський, Хмельницький, Луганський, Львівський, Тернопільський), станом на 1 листопада 2020 року 45 суддів за рішенням зборів відповідних судів визначені такими, що спеціалізуються на розгляді кримінальних справ. Така ж кількість суддів спеціалізується на розгляді кримінальних справ щодо неповнолітніх. Таким чином, відсутня реальна «дитяча» спеціалізація, оскільки кожен суддя, що спеціалізується на розгляді кримінальних справ, одночасно є спеціалістом з розгляду справ щодо неповнолітніх. Дещо інша ситуація з відповідною спеціалізацією у місцевих судах. Так, відповідно до даних з місцевих судів цих же областей, зборами суддів відповідних судів 340 суддів визначено такими, що спеціалізуються на розгляді кримінальних справ. З них 177 суддів (52%) визначено такими, що спеціалізуються на розгляді кримінальних проваджень щодо неповнолітніх.

Ймовірно, причиною того, що лише трохи більше половини суддів спеціалізуються на розгляді кримінальних справ щодо неповнолітніх є не те, що ці судді отримали спеціальні знання або розвинули специфічні навички розгляду справ щодо неповнолітніх. Швидше за все, це пов'язано з підвищеними законодавчими вимогами до стажу судді, який має право розглядати кримінальне провадження щодо неповнолітнього, що має не кожен суддя.

³² «Адвокат майбутнього» – підтримувана міжнародними донорами всеукраїнська програма професійного розвитку для адвокатів, покликана підтримати спільноту однодумців-професіоналів, які прагнуть підвищити якість правничої допомоги, ефективно впроваджувати реформи у сфері правосуддя, розвивати професійну спільноту. Також програма долучає до тренінгових заходів прокурорів. Сайт програми: <https://tomorrowlawyer.org>.

6. ЗРОЗУМІЛІСТЬ ПРОВАДЖЕННЯ І ПРАВО ДИТИНИ БУТИ ПОІНФОРМОВАНОЮ

Оскільки дитина є учасником, а не об'єктом процесу, для розуміння того, що з нею відбувається і чого їй очікувати, згідно з міжнародними стандартами, їй має забезпечуватися право на інформацію про її права, перебіг процесу, ролі учасників тощо.

Найбільш широко право дитини на інформацію розкривається в *Керівних принципах Ради Європи щодо судочинства, дружнього до дитини*. Відповідно до цього документа (п. 1, 5 розділу IV), право на інформацію включає право швидко та адекватно отримати інформацію:

- про права, зокрема, конкретні права, які діти мають під час судових або позасудових розглядів, в яких вони беруть участь або можуть брати участь в майбутньому, а також про інструменти для усунення можливих порушень їхніх прав, включаючи можливість вдатися як до судового або позасудового розгляду чи інших заходів. Це може включати в себе інформацію про можливу тривалість судового розгляду, можливий доступ до оскарження та незалежних механізмів розгляду скарг;
- про відповідні системи та процедури, з урахуванням конкретного місця, яке дитина буде мати та ролі, яку він / вона може відігравати в ньому, а також про різні процесуальні дії;
- про наявні механізми підтримки дитини, яка бере участь у судових або позасудових процедурах;
- про доцільність та можливі наслідки судового або позасудового розгляду; де це доречно, про обвинувачення або переслідування у зв'язку з їхньою скаргою;
- про час і місце судового розгляду та інші відповідні заходи, такі як слухання, якщо це особисто зачіпає дитину;
- про загальний хід і результат судового розгляду або втручання;
- про наявність захисних заходів;
- про механізми оскарження рішень, які зачіпають дитину;
- про можливості для отримання відшкодування від правопорушника або держави через судочинство, альтернативне цивільне судочинство або інші процедури;
- про доступність послуг (медичних, психологічних, соціальних, усного та письмового перекладу тощо) або організації, які можуть надати підтримку, а також засоби доступу до таких послуг у поєднанні з фінансовою підтримкою у кризовій ситуації, якщо така застосовується;
- про будь-які спеціальні заходи, доступні для захисту їхніх інтересів, наскільки це можливо, якщо вони проживають в іншій державі.

Не існує обов'язку, щоби всі елементи права на інформацію забезпечувалися виключно судом. На етапі першого залучення до процедур судочинства відповідна інформація може бути надана іншими компетентними органами, такими як органи поліції, імміграційні, освітні, соціальні або медичні служби.

У контексті кримінального судочинства Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує, щоб уся інформація про будь-яке звинувачення проти дитини була надана негайно й відразу ж після висунення обвинувачення. Крім того, ця інформація повинна бути надана як дитині, так і батькам таким чином, щоб вони розуміли точне обвинувачення, а також можливі наслідки.

Важливість цього принципу підкреслив Європейський суд з прав людини у справі «*S.C. проти Об'єднаного Королівства*»³³. Так, суд визнав, що заявник, будучи 11-річною дитиною на момент проведення судового процесу, рівень інтелектуального розвитку якої за оцінкою експертів відповідав розвитку 8-річної дитини, не міг повною мірою усвідомлювати те, що відбувалося у процесі, а тому не міг повною мірою реалізувати своє право на захист та не розумів наслідки свого засудження.

33 Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-61826>.

Деякі рекомендації стосовно інформування дітей зумовлені і особливим вразливим статусом дітей-жертв чи свідків злочинів, які мають широкий перелік прав на інформування відповідно до *Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків* (п. 19-20). Відповідно до *Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства*³⁴ слід надавати жертвам інформацію про тимчасове або остаточне звільнення обвинуваченої або засудженої особи, принаймні у випадках, коли жертві загрожує небезпека (п. b ч. 1 ст. 31).

Крім того, *Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей*, (п. 2 розділу IV) містять певні вимоги щодо способу забезпечення права дитини на інформацію, яких мають дотримуватись як суди, так і інші державні установи. Зокрема, дитині має бути надана інформація і консультації у спосіб, адаптований до її віку і рівня зрілості, мовою, яку дитина може зрозуміти (в окремих документах, зокрема в *Керівних принципах, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків* (п. 14), рекомендовано використовувати мову, якою дитина безпосередньо спілкується, і з урахуванням статі і культури дитини.

Зазвичай, і дитина, і батьки або законні представники дитини повинні отримувати інформацію безпосередньо. Надання інформації батькам не повинно використовуватися як альтернатива надання інформації дитині.

Також держави повинні забезпечити наявність матеріалів, що містять відповідну юридичну інформацію, які дитина здатна зрозуміти. Для дітей мають створюватись спеціальні інформаційні служби, такі як спеціальні веб-сайти та гарячі лінії допомоги дітям (п. 1.3-1.4 підрозділу А розділу IV *Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей*).

Під час кримінального провадження щодо неповнолітнього слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, які беруть у ньому участь, зобов'язані роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення.

Слідчий суддя, суд повинен пояснювати неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) хід судового засідання зрозумілою йому мовою (уникаючи складних мовних конструкцій, а спеціальні терміни повинні мати заміники-синоніми, легкі для сприйняття неповнолітнім), нагадувати захиснику та законному представникові неповнолітнього про їх обов'язок пояснювати неповнолітньому кожну дію під час судового розгляду, забезпечуючи тим самим право обвинуваченого на ефективну участь у кримінальному провадженні, яке полягає не лише в праві останнього бути присутнім у судовому засіданні, але й у праві чути, бути почутим і слідкувати за ходом розгляду³⁵.

Неповнолітній підозрюваний чи обвинувачений повідомляється або викликається слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею чи судом через його батьків або інших законних представників. Повістка про виклик неповнолітньої особи, як правило, вручається її батьку, матері, усиновлювачу або законному представнику. Інший порядок вручення повістки допускається лише у випадку, якщо це обумовлюється обставинами кримінального провадження (наприклад, неповнолітній проживає окремо)³⁶.

Якщо неповнолітній обвинувачується у злочині, за скоєння якого передбачено покарання у виді довічного позбавлення волі, суд, а попередньо прокурор, зобов'язані роз'яснити йому право на здійснення кримінального провадження щодо нього судом присяжних³⁷.

³⁴ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.

³⁵ Див. ч. 2 ст. 484 Кримінального процесуального кодексу України, п. 9 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 липня 2013 року «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13#Text>; п. 10 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 року «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх» // Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00215>.

³⁶ Див. ч. 4 ст. 135, ст. 489 Кримінального процесуального кодексу України.

³⁷ Див. п. 3 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 року «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх».

З метою забезпечення права неповнолітнього обвинуваченого на ефективну участь в судовому провадженні суддям варто оголошувати короткі перерви кожні 30 хвилин для підтримки здатності до концентрації уваги неповнолітнього та надання йому можливості конфіденційного спілкування із законним представником та/або захисником (без втручання з боку конвою)³⁸.

Загалом респонденти не повідомляли про значні проблеми у забезпеченні права на інформацію, хоча обсяг такої інформації національним законодавством визначено значно вужче, ніж у відповідних міжнародних документах.

Загальну картину забезпечення дитині права на інформацію на основі відповідей респондентів скласти складно, оскільки давати необхідні роз'яснення – обов'язок практично всіх учасників процесу – від суду і сторони обвинувачення, і до сторони захисту.

Водночас багато респондентів звернули увагу на те, що судді докладають достатньо зусиль для надання відповідної інформації.

«Суд намагається простішою мовою спілкуватися з дитиною незалежно від її статусу в процесі».

Адвокат, Львівська область

«Суд намагається пояснювати дитині доступною мовою. Не заперечує, щоб були поряд із дитиною батьки, щоб батьки у процесі щось радили своїй дитині».

Адвокатка, м. Київ та Київська область

«Судді проявляють лояльніше ставлення до дитини. Це проявляється у тому, що вони більше пояснюють дитині, по декілька разів, ставляться питання, чи зрозуміло дитині».

Адвокатка регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги, медіаторка, м. Київ

«Звичайно, більшість суддів лояльніше ставляться до неповнолітніх осіб, пояснюють їм більш неюридичною термінологією їхні права та обов'язки. Буквально на пальцях пояснюють. І ставлення, відповідно, таке як до дитини. Особливо, якщо дитина потерпіла, проявляють досить часто більш поблажливе ставлення, ніж до підозрюваного, обвинуваченого».

Прокурор обласної прокуратури, Львівська область

Однак, деякі респонденти звернули увагу на те, що насправді немає візуальної інформації, яка б допомагала дітям. Пам'ятки про права, які вручаються учасникам процесу, не адаптовані спеціально до потреб дитини. Так само зрідка зустрічається відповідна інформація на стендах суду. Адаптовані для дитини Інтернет-ресурси про функціонування системи правосуддя відсутні.

«Немає практики надання певної інформації щодо дітей. У залі суду тільки загальні речі – як мають поводитися люди в залі суду, щодо діток не бачила. Скажу – не лише по судах, бо попереднє провадження теж має значення».

Психологиня міського центру дитини при службі у справах дітей та молоді, м. Київ

38 Див. п. 10 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16 січня 2017 року «Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх».

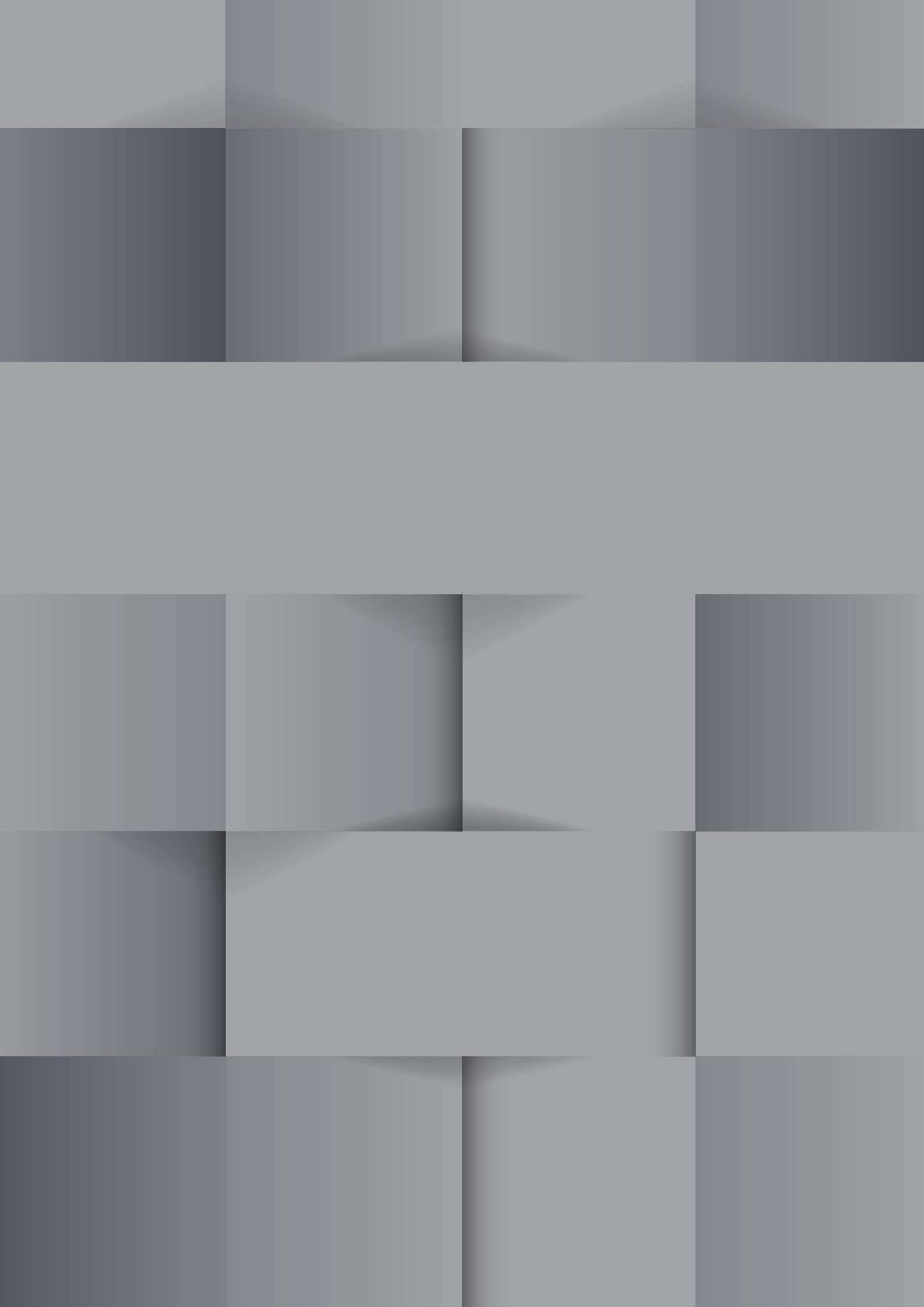
Спостерігачі в більшості випадків не зафіксували якихось додаткових заходів з боку суду, спрямованих на забезпечення максимального розуміння та участі дитини у засіданні. Втім, не завжди це необхідно, оскільки в деяких випадках дитина на момент розгляду справи вже досягла повноліття.

Лише у трьох випадках (з 11-ти, де була присутня дитина), за даними спостерігачів, суд давав додаткові роз'яснення неповнолітнім – дітям-потерпілим, дитині-обвинуваченій – пояснював права, запитував думку щодо процесуальних дій, пояснював їхні наслідки, також давав роз'яснення судовому рішення і його наслідкам.

«Суддя запитала, чи дитина отримала пам'ятку та чи розуміє вона свої права. Після цього суддя сказала: «Я лише тобі, Софія, скажу, що твій обов'язок – дати правдиві показання. Зрозуміло, так? Всі інші свої права і обов'язки ти прочитала». Суддя робила додаткові пояснення для дитини та запитувала її думку щодо покарання обвинуваченого».

З анкети спостерігача, районний суд м. Києва

7. ПРАВО НА ШВИДКИЙ РОЗГЛЯД

Міжнародні стандарти вимагають оперативного розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх осіб, особливо, якщо вони тримаються під вартою.

Відповідно до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» (п. 4) справи стосовно неповнолітніх повинні розглядатися оперативніше, слід уникати невинуватих затримок з метою забезпечення ефективної виховної дії³⁹.

Особлива швидкість відповідно до міжнародних стандартів вимагається тоді, коли до дитини було застосовано запобіжний захід у виді взяття під варту. Так, відповідно до Правил ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (п. 17)⁴⁰, у тих випадках, коли запобіжний захід у виді взяття під варту все ж застосовується, судам та іншим державним органам слід проявляти першочергову увагу максимально швидкому розгляду справи з тим, щоб період попереднього ув'язнення був якнайменш тривалим.

У справі «Selçuk проти Туреччини»⁴¹ Європейський суд з прав людини визнав порушення статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у занадто тривалому триманні дитини під вартою (4 місяці). Суд звернув увагу на те, що влада Туреччини не приділила достатньо уваги віку заявника і не змогла переконливо довести потребу в досудовому ув'язненні на такий великий строк.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства вимагає забезпечувати пріоритетне розслідування та кримінальне провадження й у справах щодо сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей, а також проведення їх без будь-яких необґрунтованих затримок (ч. 3 ст. 30).

Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, а також особи, яка тримається під вартою, має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

Закон надає пріоритетне значення справам щодо неповнолітніх осіб, а також незалежно від віку обвинуваченої особи – якщо особа перебуває під вартою⁴². У провадженні в справах про адміністративні правопорушення пріоритетність не встановлена.

70% респондентів повідомили про те, що справи за участю дітей розглядаються стандартно – будь-яких спроб вирішити їх у пріоритетному порядку не спостерігалось.

Навіть деякі судді підтверджували, що в сучасних умовах надмірного завантаження надати перевагу якійсь із категорій справ складно.

«Судові процеси тривають від року і більше. Ніхто не звертає увагу, що це дитина. Для судді це просто правопорушник, злочинець, як вони іноді кажуть. Раз у два, півтора місяці призначається судові засідання. Зокрема, коли треба продовжити строк тримання під вартою. Якщо судді, дійсно хочуть закінчити розгляд швидко, то можуть призначати слухання майже кожного тижня. ... І на тримання дитини під вартою також не звертали уваги».

Адвокатка, Одеська область

39 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text.

40 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_205#Text.

41 Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71944>.

42 Ч. 7 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ч. 4 ст. 28 Кримінального процесуального кодексу України.

«Сьогодні це складно, в умовах значного судового навантаження відсутня фізична можливість прискорення розгляду справ певних категорій».

Суддя місцевого суду, м. Київ

На тривалість розгляду справ, зокрема й за участю неповнолітніх, часто негативний вплив мають такі обставини:

- значне навантаження на суддів;
- більша кількість учасників процесу – неприбуття когось із них (необхідність прибуття з іншого міста, захворювання, навіть проходження прокурорами атестації тощо) часто має наслідком відкладення судового засідання або слідчої дії;
- тривале проведення експертизи, зокрема судово-психіатричної (експертні установи теж перезавантажені, а пріоритету експертизам у таких справах не надають, вони проводяться в порядку загальної черги);
- не проведено доставляння обвинуваченого із слідчого ізолятора;
- вихід судді у відставку або припинення повноважень;
- проблеми з формуванням складу присяжних або їх прибуттям до суду (у разі розгляду справи судом присяжних).

«Проблема тривалості розгляду судами справ щодо неповнолітніх – болюча тема... Триває процес реорганізації судів: законодавство передбачає те, що кримінальне провадження стосовно неповнолітніх має розглядатися спеціально уповноваженим суддею. Суди взагалі недоукомплектовані суддями.

Часто визначається один суддя на розгляд справ щодо неповнолітніх. Часто один суддя виступає на стадії досудового розслідування як слідчий суддя, відповідно він уже не може розглядати справу по суті. Тоді справа направляється до суду апеляційної інстанції для визначення територіальної підсудності, визначаються територіально віддалені зони від місця вчинення кримінального правопорушення, місця проживання учасників. Тоді з'являються проблеми із прибуттям до суду учасників судового розгляду. Часто суд слухає-слухає справу, а потім суддя йде у відставку – знову перерозподіл справи, може підсудність змінюватися; судовий розгляд починається спочатку. Буває заявляються відводи – що є також причиною затягування. Тому тут варто сказати, що потребує якнайшвидшого завершення процес реформування судів першої та апеляційної інстанцій.

Але судами не дотримуються вимоги ч.4 ст. 28 КПК України щодо першочергового судового розгляду. Майже в усіх регіонах мають місце випадки затягування розгляду кримінальних проваджень внаслідок призначення судових засідань з невиправдано тривалими перервами. Перерви можуть бути і місяць і два, і півроку. Наприклад, у м. Києві розглядається кримінальне провадження стосовно двох неповнолітніх ... з 2016 року. У період з 2014 до 2018 років з призначених 40 судових засідань відбулося лише 5, через відсутність складу суду чи участі суддів у розгляді інших справ, перебування в нарадчих кімнатах, на лікарняних, у відрядженнях. Судові засідання призначаються з перервами 3 і більше місяців. У цей час дитина – під вартою [можливо вже й дітей звільнили з-під варти, респондент не має точної інформації].

Є випадки, коли через такий тривалий час й звільняли з-під варти. Наприклад, у Дніпропетровській області протягом 5 років не прийнято рішення щодо трьох неповнолітніх, які обвинувачуються у вчиненні особливо тяжкого злочину. У цій справі розгляд двічі починався спочатку у зв'язку із заміною суддів та присяжних, неодноразово відкладалося засідання через зайнятість суддів в інших провадженнях, неприбуття присяжних, неналежну організацію доставляння підсудних; на сьогодні обвинувачених звільнено з-під варти і рішення до цього часу не прийнято».

Прокуратура (область не вказана за проханням респондентки)

«Суддя пішла у відставку в одному місті, справу передали на розгляд до іншого міста. І фактично одна з осіб уже стала повнолітньою, і пішла по контракту служити в армію. Фактично процес затягується уже на тривалий час, але тут це вже не залежить від судді, тут суд вже все робить, щоб розглянути справу, але ми топчемося на місці».

Адвокатка, Хмельницька область

Швидше розглядаються справи, де неповнолітня особа визнає свою провину.

За різними спостереженнями респондентів, розгляд справи в суді однієї інстанції може тривати 1-3 місяці, іноді й рік-півтора і навіть три роки (а цьому ще передує досудове слідство). У середньому розгляд справи по всіх інстанціях триває 4,5 – 5 років і навіть більше. Такі обставини шкодять інтересам неповнолітньої особи, яка за цей час нерідко досягає повноліття, та нівелюють можливість досягнення визначеної кримінальним законом мети покарання, якщо все-таки за результатами розгляду справи буде постановлено обвинувальний вирок.

«Якщо неповнолітній бачить бюрократичне затягування процесу, то фактично покарання відтягується в часі, і вже втрачається виховний ефект. Це також негативний вплив на неповнолітнього».

Прокурор місцевої прокуратури, Черкаська область

Лише 30% респондентів вказали, що справи за участю дітей суди намагаються розглядати у більш розумні строки, ніж справи, де фігурують лише дорослі.

«Так, суди надають перевагу таким справам. Суди, все-таки більш налаштовані на застосування відновного правосуддя, ніж класичного правосуддя».

**Адвокатка регіонального центру
з надання безоплатної вторинної правової допомоги,
медіаторка, м. Київ**

«Більше уваги приділяється там, де діти. У нас не було таких справ, щоб затягувались, але розгляд кожної справи відбувається індивідуально. Зазвичай, швидко розглядається. Буває, що подаються клопотання захисниками, щоб розглядати справу швидше, бо справа затягується, бо немає якогось там одного документа, який в подальшому нічого не буде вирішувати. Різні були випадки. Так, утримання дитини під вартою, думаю, впливає на швидкість розгляду справи. Наприклад з моєї практики, справа, в якій обвинувачена дитина була під вартою і вчинила багато кримінальних правопорушень, розглядалася швидко, швидко призначалася до розгляду. Було таке, що ми через день брали участь у засіданнях майже протягом двох тижнів, бо дуже велика була кількість свідків».

Працівниця служби у справах дітей, Хмельницька область

Деколи, щоб запобігти затягуванню, прокурори наполягають на встановленні щільного графіку засідань. У такому випадку суди узгоджують декілька дат наперед, щоб всі учасники могли планувати свій час. Суди в такому випадку стараються, наскільки це можливо, призначати судові засідання без тривалих судових перерв.

Порушення права дітей на розгляд судових справ у розумні строки часто має наслідком тривале утримання неповнолітніх обвинувачених під вартою.

Моніторинг слідчих ізоляторів, здійснений Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини у 2020 році, показав, що 24 % неповнолітніх, які перебували у слідчих ізоляторах (9 осіб), тримаються в таких закладах понад 1 рік; 29 % (11 осіб) – понад півроку; 47,0 % (18 осіб) – до півроку. При цьому, за інформацією Офісу Генерального прокурора, основною причиною надмірно тривалого перебування дітей у слідчих ізоляторах є довготривалий розгляд кримінальних проваджень у судах.

Щодо порушення права дітей на розгляд судових справ у розумні строки Уповноважений Верховної Ради України з прав людини зверталась до Верховного Суду та Вищої ради правосуддя. Так, за інформацією, наданою Верховним Судом, причиною тривалого розгляду справ є передусім проблема недостатньої укомплектованості посад суддів у судах першої та апеляційної інстанцій. Водночас Вища рада правосуддя зазначила, що протягом 2020 року було прийнято рішення про внесення подання Президентів України про призначення на посади суддів 530 осіб, розглянуто 42 повідомлення Державної судової адміністрації України про необхідність відрядження суддів до інших судів та ухвалено 34 рішення про відрядження суддів для здійснення правосуддя до інших судів того самого рівня і спеціалізації (як тимчасового переведення).

Деякі суди зупиняли функціонування через відсутність призначення судді (наприклад, Новгородівський міський суд Донецької області не працював з вересня 2018 року по листопад 2020 року).

Судові засідання, які відвідали спостерігачі, зрідка починалися вчасно і тривали здебільшого в межах години.

Середній час затримки початку засідання – 30 хв (10 хв щонайменше, 1 год 15 хв. щонайбільше).

Більшість засідань були проведені в межах однієї години, лише два засідання з урахуванням перерв тривали 1 год 40 хв і 2 год.

Найчастіше розгляд не обмежувався одним судовим засіданням.

Лише у трьох випадках розгляд закінчився по суті. В одному випадку розгляд відклали через відсутність в обвинуваченої перекладача і захисника (в підготовчому судовому засіданні); в одному випадку – в апеляції оголосили перерву на останньому слові одного з обвинувачених, а в одному – у першій інстанції – перед виголошенням останнього слова.

Розгляд п'ятих справ (з 13 відвіданих) тривав у суді більше року, а двох – вже понад 3 роки (і це не враховуючи стадії досудового розслідування). Значна тривалість розгляду останніх справ зумовлена тим, що справи розглядалися повторно після скасування вироків.

В одному випадку спостерігач зафіксував, що суд вжив заходи для пришвидшення розгляду справи – були визначені дати наступних двох засідань з проміжком у тиждень.

Судові засідання не відбувалися і відкладалися з різних причин, але найчастіше – у зв'язку з неприбуттям або клопотанням учасників провадження.

Це зафіксовано у 18-ти випадках з 25-и судових засідань. Серед причин неприбуття спостерігачі вказували зокрема: захворювання або перебування на самоізоляції; участь адвоката в іншому засіданні, повернення повістки без вручення, підготовку прокурора до атестації. В одному випадку прокурор заявила клопотання про відкладення, посилаючись на карантин і небезпеку зараження вірусом у зв'язку з тим, що у провадженні багато учасників.

Ще в одному випадку не прибули свідки обвинувачення (на думку спостерігача, суд, порадившись зі сторонами, міг змінити порядок дослідження доказів і розглядати інші докази, а не відкладати розгляд).

Захворювання або перебування на самоізоляції судді чи секретаря судового засідання були причиною для перенесення судового засідання у 4-ох випадках. Ще у 2-ох випадках судді перебували у нарадчій кімнаті, а в одному випадку суддя був у відраженні.

Судові засідання в більшості випадків відкладалися на невизначену дату. Якщо дата визначалася (9 випадків) – то в межах місяця, а в трьох випадках з цих дев'яти – в межах трьох місяців.

Аналіз судових рішень підтвердив, що значна частина справ щодо дітей розглядається занадто повільно. Помітна залежність між тяжкістю злочину та швидкістю судового розгляду.

Розгляд справ (включно з часом розслідування) за обвинуваченням у вчиненні кримінального проступку, злочину невеликої та середньої тяжкості відбувається швидко. У 7-ми випадках тривалість розгляду не перевищувала 6 місяців, у 2-ох випадках – від 6 місяців до 1 року, ще у 2-ох випадках – від 1 до 2 років. Лише в одній справі за обвинуваченням у злочині невеликої тяжкості кримінальна справа розглядалася понад 2 роки.

Натомість розгляд справ за обвинуваченням у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину часто триває довго. У 4-ох випадках тривалість розгляду не перевищувала 6 місяців, у 2-ох випадках розгляд справи тривав від 1 до 2 років, а в 5-ти випадках справа розглядалася понад 2 роки.

Незалежно від тяжкості злочину, відносно швидше розслідуються та розглядаються справи за обвинуваченням у вчиненні кримінальних правопорушень проти власності. У 4 з 5 справ, що були об'єктом моніторингу, тривалість розгляду справи не перевищувала 6 місяців, а в одній справі розгляд тривав півтора роки.

Також існують певні проблеми зі швидкістю розгляду адміністративних правопорушень про цькування (булінг) учасників освітнього процесу. У 2-ох з 5-ти справ, що були об'єктом моніторингу, суд закрити адміністративну справу у зв'язку із закінченням строків накладення адміністративного стягнення.

Аналіз судової статистики у чотирьох областях (Дніпропетровська, Луганська, Тернопільська, Хмельницька) показав, що кримінальні справи щодо неповнолітніх розглядаються дещо оперативніше (хоча й незначно) порівняно із загальним показником швидкості розгляду кримінальних справ. Помітні регіональні розбіжності.

Загальний залишок нерозглянутих кримінальних справ, які надійшли у суди у 2018 році, станом на 1 листопада 2020 року становить 23 %. Цей самий показник щодо справ, які надійшли у 2019 році складає 31%. Водночас загальний залишок нерозглянутих станом на цю ж дату кримінальних справ щодо неповнолітніх, що надійшли у 2018 році, склав 21%, а в 2019 році – 27%.

Ці дані показують, що справи щодо неповнолітніх розглядаються дещо швидше, але незначно порівняно із загальним показником швидкості розгляду кримінальних справ.

Водночас виявлені суттєві регіональні розбіжності. Так, у трьох областях (Дніпропетровська, Тернопільська, Хмельницька) не виявлено даних, які б свідчили про швидший розгляд справ щодо неповнолітніх. Більше того, в окремих областях ці справи розглядаються у середньому навіть довше за інші. Лише в Луганській області дані вказують на суттєво оперативніший розгляд кримінальних справ за обвинуваченням неповнолітніх.

8. ОБМЕЖЕННЯ ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Міжнародні стандарти зобов'язують держави вживати максимальних заходів для обмеження застосування попереднього ув'язнення до неповнолітніх.

Так, відповідно до правила 13 *Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)*⁴³ тримання під вартою повинно використовуватись лише як крайній запобіжний захід (по можливості потрібно послуговуватися іншими альтернативними заходами) і лише протягом якнайкоротшого періоду часу та окремо від дорослих; протягом часу утримання під вартою неповнолітнім має забезпечуватися уся необхідна соціальна, психологічна, медична, фізична допомога, а також навчання та професійна підготовка.

Подібні положення містять і *Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі* (п. 2, 11, 17).

Навіть більш категорично ці обмеження сформульовані у *Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх»* (п. 7):

- слід заборонити тримання неповнолітніх під вартою, крім особливих випадків вчинення більш дорослими підлітками дуже тяжких злочинів;
- у цих випадках обмежувати тривалість тримання неповнолітніх під вартою і тримати їх окремо від дорослих;
- треба також передбачити, щоб такі рішення приймались переважно після консультації з соціальною службою на предмет альтернативних пропозицій.

У *Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи «Дружнє до дитини правосуддя: від риторики до реальності»*⁴⁴ (п. 6.4.1) державам рекомендовано встановити вищий віковий ліміт для обмеження свободи дітей, аніж загальний вік кримінальної відповідальності.

Українське законодавство загалом відтворює міжнародні стандарти, проте не встановлює підвищених вимог щодо віку, з якого можуть застосовуватися тимчасові заходи, пов'язані з обмеженням свободи.

Запобіжний захід має обиратися з урахуванням вікових та психологічних особливостей, роду занять неповнолітнього. Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього як крайній захід лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, що за законом є підставою для обрання цього заходу. Про затримання дитини відповідні органи негайно повідомляють батьків чи осіб, які їх замінюють, а також органи прокуратури (ст. 492 *Кримінального процесуального кодексу України*, див. також рішення Європейського суду з прав людини у справі «Свершов проти України»⁴⁵ щодо необхідності врахування віку підозрюваного чи обвинуваченого, а також недопустимості посилання лише на тяжкість злочинів).

Також Закон України «Про попереднє ув'язнення»⁴⁶ встановив такі додаткові гарантії для неповнолітніх осіб, які взяті під варту:

- заборона тримати неповнолітніх в одиночних камерах, а в разі виникнення загрози їх життю – переведення до іншої маломісної або загальної камери (ч. 1 ст. 8);

43 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text.

44 Режим доступу: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=21090&lang=en>.

45 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_428#Text.

46 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>.

- розміщення осіб, взятих під варту, у камерах: чоловіків – окремо від жінок; неповнолітніх – окремо від дорослих (ч. 2 ст. 8);
- право молодих громадян (віком від 14 до 35 років) отримувати психолого-педагогічну допомогу від спеціалістів центрів соціальних служб (ч. 3 ст. 9).

Додатково Законом України «Про охорону дитинства»⁴⁷ (ч. 2 ст. 33) встановлено, що:

- затримання неповнолітніх застосовується як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановлених законом; про затримання дитини відповідні органи негайно повідомляють батьків чи осіб, які їх замінюють, а також органи прокуратури;
- забороняється утримання дитини в одному приміщенні з дорослими затриманими, арештованими чи засудженими особами.

За наявності достатніх підстав вважати, що особа, яка досягла 11-річного віку до досягнення віку кримінальної відповідальності, вчинила суспільно небезпечне діяння, за яке передбачено позбавлення волі на строк понад 5 років, вона може бути поміщена у приймальник-розподільник для дітей на строк до 30 днів на підставі ухвали слідчого судді, суду, постановленої за клопотанням прокурора за правилами, передбаченими для обрання тримання під вартою. Строк тримання особи у приймальнику-розподільнику для дітей може бути продовжено ухвалою слідчого судді, суду ще на строк до 30 днів (ч. 4 ст. 499 Кримінального процесуального кодексу України).

До неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, крім інших запобіжних заходів, може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Передання під нагляд полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб або представником адміністрації дитячої установи письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього за викликом, а також його належну поведінку. Передання під нагляд можливе лише за згоди відповідних осіб та неповнолітнього. До передання під нагляд суд зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім (ст. 493 Кримінального процесуального кодексу України).

За даними респондентів, тримання під вартою до неповнолітніх як запобіжний захід застосовується вкрай рідко, але його застосування може бути тривалим.

Найчастіше до неповнолітніх не застосовують запобіжні заходи, бо вони добросовісно виконують процесуальні обов'язки, прибувають за викликом. За наявності ризиків застосовують особисте зобов'язання, передання їх під нагляд батьків, домашній арешт і дуже рідко – тримання під вартою. Порівняно з дорослими ставлення до дітей досить поблажливе.

Тримання під вартою застосовуємо вкрай рідко. По Львівській області є лише 16 дітей, які тримаються під вартою. Судді неохоче беруть дітей під варту. Якщо підстав немає, ніхто і клопотати не буде. Але якщо багато злочинів вчинено, то спочатку домашній арешт, але якщо дитина ще вчиняє, то вже обирається тримання під вартою. Найчастіше – нічний домашній арешт, щоб вдень дитина ходила до школи. Під нагляд батькам не віддаємо; якщо дитина вчинила щось серйозне, це означає, що батьки не мають на дитину впливу.

Прокурор, Львівська область

⁴⁷ Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.

Тримання під вартою зазвичай просять суд обрати в разі рецидиву злочинів або систематичної злочинної діяльності.

«Якщо раніше дитина притягалась до кримінальної відповідальності, то тоді сторона обвинувачення зазвичай просить обрати запобіжний захід у виді тримання під вартою. Якщо непогашена судимість, то точно клопотатимуть. Якщо перший раз потрапляє, то не завжди сторона обвинувачення просить. Знову ж таки, все залежить від тяжкості злочину і від середовища, в якому дитина перебуває».

Адвокатка, Одеська область

Респонденти зі своєї практики наводили приклади довготривалого перебування дітей під вартою, деякі з них досягали повноліття.

«У моїй практиці був випадок із 16-річною дитиною, щодо якої було обрано запобіжний захід у виді тримання під вартою, то щодо нього кожного разу приймали рішення про продовження тримання під вартою на 60 діб протягом 1,5 року. Суттєвих підстав для обрання такого запобіжного заходу не було. Прокуратура мала б щоразу повідомляти про нові ризики. Проте прокуратура цього не робила, вони брали одне й те саме клопотання, лише змінювали дати і зазначали, що ризики не зникли. Такі ж ідентичні й були ухвали суду про продовження тримання під вартою. У цієї дитини попередньо були приводи до поліції, але не було притягнень до відповідальності».

Адвокатка, Одеська область

«Неповнолітній вчинив в групі з іншими особами подвійне вбивство, грабіж і крадіжку, то з 2015 року по теперішній час він перебуває під вартою, але вже відносно нього є вирок суду, який йому призначив реальну міру покарання, і рішення переглядається апеляційним судом. Фактично 5 років під вартою особа перебуває. Тривалий розгляд зумовлений у цьому випадку тим, що тричі змінювався склад суду. Закінчувались повноваження двох складів суду, це є особливо тяжкий злочин групою осіб, складне кримінальне провадження, де суд заслуховував велику кількість свідків, досліджував велику кількість матеріалів кримінального провадження. Цим і зумовлений такий тривалий судовий розгляд».

Прокурор, Львівська область

Обізнані респонденти по-різному описують умови утримання дітей під вартою. Адвокати схильні давати більш негативну оцінку, тоді як представники влади – здебільшого позитивну.

«Психологічна допомога не надається, діти живуть в окремому блоці, якщо говорити про Одеське СІЗО».

Адвокатка, Одеська область

«Погане утримання. Медицина відсутня, ліків немає. Вчителі приходять, але навчання не в тому темпі, що є в середній школі».

Адвокат системи безоплатної правової допомоги, Хмельницька область

«Умови належні, там окремий корпус, в них окремі нові ліжка, тримаються окремо від дорослих, їм дозволено передавати речі, продукти, вони навчаються».

Прокурорка, Хмельницька область

«Останній мій підзахисний, який утримувався під вартою, заїжджав туди нормальною людиною. Але, дякуючи мамі, яка йому передавала передачі – гелеві ручки із синьою пастою, коли він приїхав на перше судове засідання, він був у футболці, то всі були шоковані, починаючи від судді і закінчуючи мною, адже він весь був у синіх татуюваннях. Також його постригли в СІЗО наголо. І я думаю, що постригти наголо 15-річного підлітка, щоб він на себе дивився в дзеркало – це теж такий досить складний психологічний момент. Тобто говорити, що з ним належним чином там працюють, важко. Найкраща медична допомога там – це зеленка. Ще жодного разу не зустрічала, щоб вийшла людина з СІЗО та повідомила, що з нею працював психолог чи педагог. Окремо від дорослих діти не утримуються. Складається враження, що установам виконання покарань все одно – чи то повнолітній, чи неповнолітній, вони їх якось прирівнюють. Що стосується умов – були такі камери, де по черзі спали на одних і тих самих ліжках. Клопи. Антисанітарія, ну це також від кожної людини залежить. Їжу передають з дому. Наприклад, мій клієнт не схуд в СІЗО».

Адвокатка системи безоплатної правової допомоги, Вінницька область

«Належними я не назву ці умови. До Європи нам ще далеко. СІЗО не можуть скочити вище своєї голови: не можуть зробити умови за відсутності коштів, які мала б виділяти держава. Умови дітей мало чим відрізняються від умов дорослих. Хоч зараз зробили кімнати для матерів з дітьми: там гарно, наближено до євроремонту, обладнані нормальною сантехнікою, бойлерами, ламінат. Умови для решти дітей – як показують у фільмах жаків. Дітей утримують в окремих блоках від дорослих. Навчання забезпечується. Педагоги приходять, забезпечуються підручниками. Діти навчаються за основними вимогами програми».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

«У СІЗО утримуються вони окремо від дорослих. У них там є окрема територія, кабінет. Якщо це гуртожиток – це один поверх для дітей, образно кажучи. І в них камери (не знаю як назвати правильно юридично), ліжка. Щоб сказати, що в них там якісь особливі окремі умови, такі як окремо для дорослих – ні. В них окреме крило для них. З дорослими вони не перетинаються. Хіба що по батареям можуть перестукуватися, бо 1 і 2 поверхи. А так з дорослими вони точно живуть окремо. У СІЗО є бібліотека, магазин. Вони розповідають, що ходять сюди навчатись, але чи навчаються вони насправді – я не знаю. Але в них є клас у великому приміщенні і книжки. Загалом, нам розповідали, що навчаються».

Працівниця ювенальної превенції сектору превенції поліції, Чернігівська область

«У СІЗО неповнолітніх тримають в окремій камері, яка облаштована за підтримки громадської організації. Там є телевізори і наявні відповідні умови. Забезпечується медична допомога, якщо треба навчатись, то викладачі туди ходять. Їх залучають із звичайних навчальних закладів, управління освіти розписує. Знаю, зошити туди відправляли – до Дня захисту дітей. Відвідували представники громадських організацій, які є членами спостережних комісій, центри соціальних служб».

Працівниця управління у справах дітей міської ради, членкиня спостережної комісії, Чернігівська область

«Ми перевіряємо умови утримання дітей під вартою. Вони набагато кращі, ніж загальні умови тримання під вартою. Виділені спеціальні камери, забезпечені бойлером, розміщені по двоє в камері. Дітям надається література, мають доступ до мережі Інтернет, звісно з обмеженнями, переглядають фільми. Мають час для прогулянок, є фізкультурний майданчик. У СІЗО приходять вчителі зі школи, з якою укладено угоду. Про рівень навчання можна говорити. Але адміністрація СІЗО з'ясовує, де діти навчалися перед розміщенням їх в СІЗО, витребує інформацію про клас навчання. Готуються до ЗНО з вчителями, до речі, непогано склали хлопці нещодавно».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

«У СІЗО належні умови, є душові, вони [діти] утримуються окремо [від дорослих], надається психологічна допомога, навчання забезпечують».

**Працівниця служби у справах дітей та сім'ї
виконавчого органу міської ради, м. Київ**

«У СІЗО передбачені посади психологів, які також надають психологічну допомогу, і щотижня центр сім'ї та молоді також надає допомогу неповнолітнім ув'язненим. Надається загальна освіта, приходять викладачі зі школи. Ми не можемо забезпечити зі всіх технікумів, щоб відносно одного ув'язненого надавали йому з його технікуму викладачів. Не можемо технічно і фізично такого забезпечити».

Прокурор, Львівська область

Моніторинг, здійснений Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, засвідчив, що не завжди є об'єктивні можливості виконати вимоги законодавства, зокрема щодо недопустимості спільного утримання дітей з дорослими і заборони розміщення в одиночній камері.

Так, у разі перебування у місцях попереднього ув'язнення однієї дитини певної статі (дівчини або хлопця) перед адміністрацією такого закладу часто постає питання – помістити дитину разом з дорослими або розмістити в одиночній камері.

Під час здійснення моніторингового візиту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до державної установи «Київський СІЗО» у 2020 році встановлено, що неповнолітня особа, 2004 року народження, яка має дитину до трьох років, утримується разом з повнолітньою особою, 1992 року народження, що порушує вимоги ст. 8 Закону України «Про попереднє ув'язнення» про недопустимість спільного утримання неповнолітніх осіб з повнолітніми.

Уповноважений поінформувала Міністерство юстиції України, що така ситуація зумовлена колізією між вимогами ч. 1 та абз. 2 ч. другої статті 8 Закону України «Про попереднє ув'язнення». Тому, у випадках, коли неповнолітня особа одна потрапляє до слідчого ізолятора, забезпечення її прав з одночасним урахуванням вимог Закону «Про попереднє ув'язнення» є неможливим. Наразі зазначене питання залишається неврегульованим.

Аналіз судових рішень також засвідчує, що запобіжний захід у виді взяття під варту застосовується до неповнолітніх у меншості справ, рішення у яких були об'єктом моніторингу, однак, як правило, на тривалий термін.

Так, лише у 8 з 25 випадків обрання запобіжного заходу суд ухвалював рішення про застосування до неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого взяття під варту (як правило, у справах щодо насильницьких злочинів), а в 17 випадках суд використовував менш жорсткі запобіжні заходи (найчастіше – домашній арешт та особисте зобов'язання).

Як правило, запобіжний захід у виді взяття під вартою застосовувався до дитини на тривалий термін. У 5 з 8 досліджених випадків, загальний строк перебування неповнолітнього під вартою складав більше одного року. Наприклад, відповідно до низки ухвал Жовтневого районного суду м. Маріуполя у справі № 263/13402/18 загальний строк перебування під вартою неповнолітнього, обвинуваченого за ч. 2 статті 186 (грабіж, вчинений повторно, за попередньою змовою групи осіб) від моменту призначення підготовчого судового засідання до ухвалення вироку склав 1 рік та 3 місяці.

Під час аналізу виявлені випадки, коли єдиними причинами продовження строків тримання під вартою було посилення на тяжкість злочину, у якому обвинувачується неповнолітній та гіпотетичну можливість його переховування від суду.

Так, в ухвалі Ковельського міськрайонного суду Волинської області⁴⁸ суд навіть твердження прокурора, відповідно до якого збереглися ризики, якими обґрунтовувалось попереднє продовження строків запобіжного заходу: *«обвинувачені обвинувачуються у вчиненні особливо тяжкого злочину. Зокрема, неповнолітній обвинувачений ОСОБА_7 може переховуватись від суду»*. Суд погодився з цим твердженням, бо неповнолітні обвинувачуються у вчиненні особливо тяжкого злочину, незважаючи на відсутність у рішенні будь-якої інформації, яка доводить припущення прокурора про можливість переховування неповнолітнього.

Ще однією проблемою є надто формальний розгляд судами клопотань про продовження строків тримання під вартою.

Так, лише в одному з 6-ти проаналізованих судових рішень про продовження строків тримання неповнолітнього під вартою, Новозаводський районний суд м. Чернігова детально описав, яким чином підозрювані можуть перешкоджати слідству у разі застосування до них м'якшого запобіжного заходу⁴⁹. Здебільшого ж суди лише посилаються на наявність визначених законом ризиків, що виправдовують застосування запобіжного заходу, без достатньої конкретизації, у чому саме такі ризики можуть полягати.

Проблемною є практика ухвалення судами шаблонних (автоматичних) рішень про продовження строків тримання під вартою з ідентичною мотивувальною частиною, яка повторюється без жодних змін.

Так, наприклад, ухвали Луцького міськрайонного суду Волинської області про продовження строку запобіжного заходу у виді тримання під вартою щодо неповнолітнього обвинуваченого від 26 грудня 2019 року⁵⁰ та від 20 лютого 2020 року⁵¹ відрізняються лише датою ухвалення. Більше того, з аналізу текстів судового рішення можна дійти висновку, що жодних шансів на інше рішення під час чергового розгляду цього питання у неповнолітнього немає. Адже основним мотивом, яким суд обґрунтовує необхідність продовження строків тримання під вартою, є обвинувачення неповнолітнього у вчиненні нового злочину невдовзі після відбуття покарання у місцях несвободи – тобто обставиною, яка не зміниться після закінчення чергового терміну тримання під вартою.

Тож наявність певних обставин на практиці майже виключає ймовірність зміни запобіжного заходу щодо дитини на більш м'який. До таких обставин належить, зокрема, підозра/обвинувачення дитини у вчиненні нового злочину невдовзі після виходу з місць несвободи або під час дії іспитового строку, порушення зобов'язань під час застосування менш тяжкого запобіжного заходу. Ці дані свідчать про те, що наявність однієї з перелічених умов дозволяє продовжувати дію запобіжного заходу щодо дитини автоматично, незалежно від тривалості судового розгляду.

48 Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80150636>.

49 Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90122954>.

50 Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86621546>.

51 Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87736096>.

З майже 3-ох тисяч неповнолітніх, притягнутих до кримінальної відповідальності у 2020 році, щодо 199 застосовано тримання під вартою як запобіжний захід⁵². Запобіжний захід у виді тримання під вартою щодо дітей використовується помітно рідше, ніж щодо дорослих. Найбільш відчутна різниця між застосуванням тримання під вартою до дітей та дорослих існує під час досудового слідства. Водночас під час судового провадження різниця між застосуванням тримання під вартою до дітей і дорослих є менш помітною або взагалі відсутня.

Так, відповідно до даних з чотирьох областей (Дніпропетровська, Луганська, Тернопільська, Хмельницька) щодо застосування запобіжних заходів на досудовому слідстві у 2019 році найчастіше слідчі судді застосовували запобіжні заходи у виді взяття під варту у 62 % випадків. Водночас у справах про обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього підозрюваного такий відсоток є значно нижчим – 23 %.

Під час судового провадження різниця між застосуванням запобіжних заходів щодо дорослих та дітей є менш помітною. Так, у зазначених областях тримання під вартою застосовувалося у 71 % випадків, тоді як щодо неповнолітніх його обирали у 54% випадків застосування запобіжних заходів. Цікаво, що в Тернопільській області різниця між співвідношенням кількості застосування тримання під вартою під час судового провадження щодо дорослих та дітей практично відсутня.

52 Звіт про діяльність прокуратури у 2020 році (відповідно до ст. 6 Закону України «Про прокуратуру»). С. 45 // Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/zvit_prok?m=publications&t=rec&id=289668&download_af=4485.

9. ГІДНІСТЬ І ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ

Згідно з *Конвенцією ООН про права дитини* (ст. 40), держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поводження, що сприяє розвитку у дитини почуття гідності і значущості. Кожній дитині, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, гарантується презумпція невинуватості, поки її вина не буде доведена згідно із законом.

Відповідно до *Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей* (підрозділ С розділу III) право на гідність вимагає:

- ставитися до дітей з обережністю, чутливістю, справедливістю та повагою під час будь-якої процедури або справи, приділяючи особливу увагу їх особистій ситуації, благополуччю та конкретним потребам, а також з повною повагою до їх фізичної та психологічної недоторканності незалежно від їхнього процесуального статусу;
- не піддавати дітей катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність ставленню чи покаранню.

Прикладом ставлення, що принижує гідність людини і порушує презумпцію невинуватості, є поміщення підозрюваного чи обвинуваченого в металеву клітку під час судового засідання (і це стосується не лише дітей). У загальному коментарі № 32 (пункт 30)⁵³ Комітет ООН з прав людини зазначив, що «(н)ід час судового розгляду підсудних за загальним правилом не можна заковувати в наручники або поміщати в клітки або будь-яким іншим чином представляти на суді в образі, що вказує на те, що вони можуть бути небезпечними злочинцями».

Практика і Комітету ООН з прав людини (висновок за заявою Михайла Пустовойта⁵⁴), і Європейського суду з прав людини (рішення у справах «Луценко проти України (№2)»⁵⁵, «Корнейкова та Корнейков проти України»⁵⁶, «Кулік проти України»⁵⁷, «Малий проти України»⁵⁸, «Корбан проти України»⁵⁹, «Іващенко проти України»⁶⁰) є однозначною: міжнародні стандарти прав людини будуть порушені поміщенням особи в металеву клітку за відсутності доказів наявності у залі судового засідання реальної та конкретної загрози безпеці, яка б вимагала тримання заявника у такій клітці під час судових засідань у його справі. Навіть більше – це порушує не лише гідність та презумпцію невинуватості, а й право на захист, якщо особа позбавлена можливості конфіденційно спілкуватися з адвокатом під час засідання.

З великою ймовірністю ці органи спиратимуться на таку ж позицію, коли постане питання про необґрунтоване утримання особи у прозорому боксі.

Європейський суд з прав людини не встановив порушення у зв'язку з перебуванням особи в клітці в залі судового засідання лише в справі «Титаренко проти України»⁶¹, де заявник, хоча й не мав судимостей, але підозрювався у вчиненні особливо тяжких злочинів стосовно працівників міліції, які намагалися заарештувати його за підозрою в скоєнні іншого злочину.

53 Режим доступу: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2fC%2f32&Lang=ru.

54 Режим доступу: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2fPPRiCAqhKb7yhsukPtYsnxNH1DBeuuCbK4i6oisYD10KC2g-Bq3RMpuKyOkyRxhw0YvX3nnxX4bCn%2FDXM8guZgmUvdjLV9F%2B33MvgVSDMacJbkh1qN1ARNj5IfMAU4sum7u2RUGPSQPoiQ%3D%3D>.

55 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a81#Text.

56 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b56#Text (ця справа цікава зокрема тим, що під час перших двох засідань заявниця перебувала на найпізніших стадіях вагітності, а впродовж решти чотирьох судових засідань вона була матір'ю-годувальницею, відокремленою від своєї дитини металевими ґратами у судовій залі).

57 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c81#Text.

58 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d91#Text.

59 Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200902>.

60 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f33#Text.

61 Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113273>.

Українське законодавство містить загальні вимоги щодо поваги до людської гідності та презумпції невинуватості як конституційних засад, не конкретизуючи їх щодо дітей.

Так, відповідно до *Кримінального процесуального кодексу України* під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності; недопустимим є поведження, що принижує гідність людини (ст. 11), поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою (ст. 17).

Кодекс України про адміністративні правопорушення внаслідок його архаїчності не містить цих засад взагалі.

Що стосується загороджень для підозрюваних чи обвинувачених в залах судових засідань, щодо застосування яких є негативна оцінка української практики міжнародними інституціями, то їх використання не вимагається законом. Але у перехідних положеннях *Кримінального процесуального кодексу України* є лише згадка про необхідність забезпечити фінансування заміни у судах металевих загороджень, які відокремлюють підсудних від складу суду і присутніх громадян, на загородження із скла чи органічного скла.

Встановлення металевих загороджень (кліток) передбачено все ще чинними будівельними нормами⁶². Згадка про загородження є й в Інструкції з організації конвоювання⁶³: у залі судового засідання місце для тримання обвинувачених (підсудних), засуджених обладнується загородженнями відповідно до вимог ДБН; на вікнах залів судових засідань незалежно від поверховості встановлюються ґрати. Проте умови їх використання не визначені.

Деякі респонденти повідомляли, що зіштовхувалися зі ставленням до підозрюваних чи обвинувачених дітей з боку суду як до винуватців ще під час розгляду справи.

Навіть до жертв злочинів представники органів кримінальної юстиції можуть проявляти ставлення з позиції обвинувачених.

«Судді звертаються до дітей з позиції звинувачення: «Ах, як ти так міг чи могла?». Тобто таке інквізиційне ставлення, яке ще, напевно, збереглося з радянських часів. А якщо дитина потерпіла, то дуже критично ставляться до кожного слова дитини: «А чому так? Можливо, тобі здалось?». Таке ставлення через призму недовіри. Замість того, щоб пом'якшити допит, він навпаки стає дуже жорстким ... Якщо людині 12 років, її можуть у звичайному порядку допитувати. Тільки й встигаєш казати: «Ні», «заперечую», «прошу зняти питання» тощо».

Адвокатка, Одеська область

Незважаючи на те, що використання кліток зазвичай принижує людську гідність і вважається порушенням презумпції невинуватості, респонденти повідомляли про поширеність використання кліток чи прозорих боксів для розміщення неповнолітніх підозрюваних чи обвинувачених, що затримані або перебувають під вартою.

62 Державні будівельні норми України. Будинки і споруди. Суду. ДБН В.2.2-26:201 // Режим доступу: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/12/72.1-DBN-V.2.2-262010-Skan-Budinki-i-sporudi-Sudi.pdf>.

63 П. 11 Інструкції з організації конвоювання та тримання в судах обвинувачених (підсудних), засуджених за вимогою судів, затвердженої Наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Державної судової адміністрації України, Генеральної прокуратури України від 26 травня 2015 року № 613/785/5/30/29/67/68 // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0698-15#Text>.

Одна респондентка на питання, чи обирається зручне, адаптоване до дитини приміщення для розгляду справ щодо неповнолітніх повідомила, що не зіштовхувалася з тим, щоб для неповнолітніх осіб, які перебувають під вартою, робили якісь винятки і не тримали в клітці.

«Ну яке зручне? Це зал судового засідання, де обов'язково є клітка. Якщо неповнолітній знаходиться під вартою, то він обов'язково сидить в клітці. Коли не під вартою – сидить з усіма разом (захисниками, батьками). ... Спеціальних акваріумів немає, ще такого не бачила».

Працівниця служби у справах дітей, Чернігівська область

«Вважаю, що недоцільно дитину поміщати у прозорий бокс чи клітку. Але якщо бути реалістами: дитину привіз конвой, дитину обов'язково помістять у бокс. Іншого варіанту не буде, бо конвой не буде брати на себе відповідальність. Має бути пряма норма, щоб права дитини не порушувалися. Вона не має поміщатися у бокс».

Адвокатка, м.Київ

Ще одна респондентка (адвокатка) повідомила, що мала у практиці випадок, коли дитина сиділа в залі поруч з конвойним, до якого була прикута кайданками. Інший випадок – в апеляційній інстанції малолітніх дітей (хлопців років 12-13 на вигляд) помістили за прозоре загородження разом з дорослими.

Загалом 32 респонденти з 71 з власного досвіду підтвердили, що якщо неповнолітній затриманий або перебуває під вартою, то його чи її поміщують у прозорий бокс або клітку – залежно від того, чим обладнана зала судових засідань.

У відкритому доступі можна натрапити на відео та фото, з яких видно, що під час судового засідання за загородження поміщували навіть неповнолітніх осіб, яких взято під варту. Таке загородження перешкоджає конфіденційному спілкуванню із адвокатом, законним представником, педагогом чи психологом (ТСН: В Одесі суд обрав запобіжний захід неповнолітній викрадачці 9-річного хлопчика, 8 листопада 2017 року // <https://www.youtube.com/watch?v=U8b0UMzidMw>; Народне слово: заява про побиття неповнолітнього, обвинуваченого у вбивстві в Тернопільській області, 6 жовтня 2017 року // <https://www.youtube.com/watch?v=YuBH4N0vCEs>).

У 3-ох справах з 13 відвіданих під час моніторингу обвинувачені перебували за скляним загородженням. Двоє з них вже досягли повноліття, але були неповнолітніми на час вчинення злочинів – відповідно крадіжки і умисного вбивства. В іншій справі за скляним загородженням перебувала повнолітня обвинувачена у крадіжці, де потерпілою є малолітня дитина.

10. ОСОБЛИВОСТІ ОПИТУВАННЯ (ДОПИТУ) ДІТЕЙ

Міжнародні стандарти покликані мінімізувати контакти дітей з системою правосуддя і пом'якшити можливий негативний вплив на дитину внаслідок такого контакту. Для цього вони пропонують досить широку палітру засобів.

Комітет Міністрів Ради Європи в *Керівних принципах щодо правосуддя, дружнього до дітей* (п. 59, 64-74 розділу IV, п. j розділу VI), рекомендував:

- застосовувати такі методи опитування як відео- або аудіозапис або досудове слухання перед відеокамерою, і такі записи мають вважатись допустимими доказами;
- заохочувати аудіовізуальні заяви дітей, які стали жертвами або свідками, поважаючи права інших сторін на оскарження змісту таких заяв;
- у разі потреби проведення більш ніж одного опитування, здійснювати їх переважно однією й тією ж особою з тим, щоб забезпечити узгодженість підходів до інтересів дитини;
- максимально обмежити кількість опитувань, а їх тривалість адаптувати до віку та можливості концентрації уваги дитини;
- уникати прямого контакту, протистояння або спілкування між дитиною-жертвою або дитиною-свідком з підозрюваним, наскільки це можливо, якщо тільки дитина-жертва не вимагає цього;
- створити можливість для судді дозволяти дитині не давати свідчення;
- заяви і свідчення дитини не вважати недійсними або ненадійними лише з причини віку дитини;
- вивчити можливість прийняття заяви дітей-жертв і дітей-свідків у спеціальних, дружніх до дітей приміщеннях і оточенні;
- створити дружні до дітей, міжвідомчі та міждисциплінарні центри для дітей-жертв і дітей-свідків, де діти могли б заслуховуватись та проходити медичне обстеження для судово-медичних цілей, а також пройти всебічне обстеження та отримати всі відповідні терапевтичні послуги від відповідних фахівців.

Національне законодавство щодо процедури опитування (допиту) дитини хоч і має певні особливості, але не сприяє зменшенню кількості контактів дитини з системою правосуддя, особливо, коли дитина є жертвою або свідком.

Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 226, 232, 490, 491, 495) встановлює такі особливості під час допиту неповнолітньої особи та інших процесуальних дій:

- залучення під час допиту неповнолітньої особи, а також під час інших слідчих дій за її участю, законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря;
- обмеження тривалості допиту неповнолітньої особи без перерви однією годиною, а загалом – не більше двох годин на день;
- можливість проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого під час досудового розслідування у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення;
- можливість видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього.

Під час інтерв'ю респонденти повідомляли про спроби організувати допит дітей у комфортній для них атмосфері, зокрема про поширення практики «зелених кімнат».

Так, від деяких інтерв'юєрів стало відомо, що вже певний час існує позитивна тенденція до створення так званих «зелених кімнат» для проведення допитів за участю дітей, але їхня кількість явно недостатня. Зрештою, йдеться не так про кімнати із зеленими стінами, як про спеціальне обладнання, залучення необхідних фахівців, проведення попередньої підготовки та застосування спеціальних методик, зокрема для формування довірливої атмосфери. Відгуки про використання методики «зеленої кімнати» досить позитивні.

«Ця кімната обладнана перегородкою для позавізуального впізнання. Стіни зеленого кольору, заспокійлива атмосфера, акваріум, є іграшки та приладдя для малювання, там відповідне освітлення».

Слідча поліції, Хмельницька область

«Взагалі, я всіх слідчих спрямовую до «зеленої кімнати», щоб там був спеціаліст. Пояснюю дитині, що я буду за склом під час цього допиту. Якщо вона захоче, то може зупинити цей допит, може потім усе розповісти. Бувають дуже замкнуті діти. Була дуже маленька дівчинка. Вона погано говорила. Вона просто лежала на підлозі... А коли побачила ляльок, то обрала найбільш схожих на підозрюваних. І треба віддати належне, психолог теж лежала на підлозі з дитиною, і це все було дуже довірливо. І це не було настільки травматичним для дитини. Дуже багато залежить від психологів».

Адвокатка, Одеська область

Дехто з адвокатів-респондентів повідомляв, що часто заявляє клопотання про проведення допиту дитини за методикою «зеленої кімнати». Але відсутність відповідних норм у процесуальному кодексі і спеціальної підготовки представників державних органів часто стає перешкодою для задоволення таких клопотань.

«Я завжди наполягаю на опитуванні дитини в «зеленій кімнаті», бо розумію, що буде психолог, ніхто не буде відволікати своїми вигуками, тиснути на дитину, оскільки всі будуть за склом. І це дуже допомагає. Не завжди це вдається, але де можу, я всіма силами цього намагаюсь досягти».

Адвокатка, Одеська область

Деякі слідчі проводять спілкування з дитиною у більш звичній для дитини атмосфері – за місцем її навчання чи проживання.

«Доводилося проводити допити, з метою дружнього ставлення до дитини, в приміщенні школи. Це був допит малолітніх свідків. Ситуація була щодо нанесення тілесних ушкоджень, поширена ситуація в школі. Ми залучали безпосередньо шкільного психолога, який працює з дітьми, приблизно знає характеристику дітей, які навчаються в школі. Залучався класний керівник, залучалися батьки обов'язково. Допит проходив у невимушеній атмосфері, одну дитину допитували на ігровому майданчику після уроків, щоб інші діти не бачили, що з нею спілкуються невідомі люди, іншого – просто в кабінеті у психолога, щоб менше було впливу однокласників на дитину і потім, краще, щоб вони взагалі про ці допити не знали, щоб дитина не мала репутаційних втрат».

Прокурор місцевої прокуратури, Черкаська область

Респонденти порушували проблему багаторазових допитів, у яких змушені брати участь діти. Де кілька разів під час розслідування, потім у суді першої або апеляційної інстанції, а якщо рішення скасоване, то й під час повторного розгляду справи. Користь таких показань дитини для об'єктивності розгляду справи щоразу зменшується, адже на дітей часто впливає реакція дорослих на їхні слова, а тому показання можуть змінюватися і відходити від реальності.

«Буває вплив на дітей, особливо, у справах щодо домашнього насильства, статевих злочинів. Діти потім змінюють показання під впливом дорослих. Набагато важче доказувати вчинення правопорушення. Правдиві показання зазвичай даються відразу після події кримінального правопорушення».

Потім починається тиск на дітей, діти можуть щось забути, тобто відбувається втрата доказової бази та [з'являється] можливість уникнення правопорушником відповідальності. Закріплення того, що діти допитуються один раз під запис, оцінюю позитивно».

Прокуратура (область не вказана за проханням респондентки)

Зважаючи на принцип безпосередності дослідження доказів, суд не має можливості використати відеозапис допиту. Закон дозволяє використати лише результати такого допиту, якщо його провів слідчий суддя. Респонденти підтвердили, що загалом така практика не є поширеною, але тенденція може змінитися.

«Законодавець визначив інструмент, щоб не викликати дитину повторно до суду, – це допит слідчим суддею (ст. 225 КПК). Відбувається судові засідання під головуванням слідчого судді, бере участь прокурор, законний представник, педагог або психолог і дитині ставляться питання, на які вона відповідає. Відбувається аудіо- та відеофіксація. У такому випадку в подальшому ці записи ми можемо використати як доказ, щоб дитину не травмувати й не викликати знову до суду... Допит слідчим суддею загалом не є поширеною практикою. Законодавець визначає умови, за яких такий допит може проводитися слідчим суддею. За останній рік кількість таких наших клопотань збільшилася до 7 у справах щодо сексуального насильства щодо дітей. У задоволенні жодного клопотання суд не відмовив. Сторона захисту в подальшому не ставила під сумнів належність таких доказів і про повторний виклик дітей до суду для допиту не клопотала».

Прокуратура обласної прокуратури, Чернівецька область

Деколи такий допит, щоб в обхід законних обмежень в подальшому легалізувати його результати в суді, оформлюють як слідчий експеримент. Тому респонденти висловлювалися за коригування законодавства в цій частині, зокрема, щоб перший допит дитини фіксувався на відео і був повним, щоб суд міг використати його під час розгляду справи без потреби у повторному допиті.

«Необхідні зміни в процесуальне законодавство, щоб допит неповнолітньої дитини, зокрема потерпілої, був проведений максимально швидко за участі всіх сторін, щоб усі могли поставити свої питання, але без тиску на дитину, цей допит був записаний на відео, щоб воно вже було долучено до матеріалів провадження і надалі використовувалось. А дитина була виведена з судового процесу».

Суддя Верховного Суду

Водночас такий механізм може бути шкідливим для права на захист дитини у конфлікті із законом (ймовірного правопорушника).

«Якщо питання стосується неповнолітнього обвинуваченого – його показання, надані під час досудового розслідування, навіть якщо він давав визнавальні показання, є відео- та аудіофіксація, що підтверджують, що особа давала показання вільно й розповідала, як вона вчинила, наприклад, крадіжку, то в судовому засіданні це однозначно не може бути використано як доказ винуватості. Тому й доцільності у такому допиті не бачу [якщо неповнолітній має статус обвинуваченого]».

Прокуратура обласної прокуратури, Чернівецька область

Тому доцільність такого допиту з відеозаписом та подальшим використанням у суді може виникати лише у справах, де дитина є жертвою або свідком.

11. ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ І ПРИМИРЕННЯ

Міжнародні стандарти закликають держави включити механізми відновного правосуддя у кримінальних справах (зокрема примирення, медіацію) до національних правових систем.

Так, положення щодо застосування механізмів відновного правосуддя у вигляді медіації містить *Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи N R (99) 19 державам-членам, які зацікавлені в організації медіації у кримінальних справах*⁶⁴.

Відповідно до *Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec (2018)8 щодо відновного правосуддя у кримінальних справах*⁶⁵ її метою є заохочення держав до активного використання механізмів відновного правосуддя у кримінальному процесі.

В обох наведених рекомендаціях викладені ключові принципи, правила та умови застосування відновного правосуддя у кримінальних справах. Їх можна узагальнити таким чином:

- принцип вільної згоди – механізми відновного правосуддя можна застосовувати лише за наявності вільної згоди сторін, при цьому на будь-якому етапі процедури будь-яка сторона може відкликати свою згоду;
- принцип поінформованості – сторони повинні бути детально поінформовані про відповідну процедуру та розуміти її наслідки для кримінального процесу;
- принцип конфіденційності – дискусії між сторонами у межах процедури повинні залишатися конфіденційними, і не можуть використовуватись у подальшому, якщо сторони не домовилися про інше;
- принцип доступності – відновне правосуддя має бути загальнодоступною процедурою. Тяжкість чи місце вчинення правопорушення самі по собі не повинні впливати на можливість застосування процедури;
- принцип рівності учасників – відновне правосуддя не реалізується з метою просування інтересів потерпілого чи правопорушника. Натомість воно забезпечує нейтральний простір, де усі сторони заохочуються і підтримуються з метою задоволення їхніх потреб, наскільки це можливо;
- принцип професійності – медіатори, які беруть участь у процесі, повинні бути спеціально підготовлені та навчені, а держава повинна розробити процедури та практики медіації у кримінальних справах;
- фокус на відшкодуванні завданої шкоди – дискусії повинні бути спрямовані передусім на виправлення та відшкодування шкоди, якої заподіяно потерпілим;
- остаточне рішення залишається за судовою владою – у справах, де процедури відновного правосуддя призвели до домовленості між сторонами, остаточне рішення про те, як діяти далі, повинно залишатися за судовою владою.

Процедури відновного правосуддя можуть застосовуватися як до дорослих, так і до неповнолітніх. Єдиною особливістю відновного правосуддя у справах щодо неповнолітніх відповідно до міжнародних стандартів є те, що участь у цій процедурі можуть брати батьки чи інші законні представники неповнолітнього, з тим щоб гарантувати, що права дитини не порушуються.

64 Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_828#Text.

65 Режим доступу: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016808e35f3.

Процедури відновного правосуддя в українському кримінальному процесі використовуються в обмеженому вигляді. Національне законодавство не повністю відповідає міжнародним стандартам з огляду на обмежений предмет застосування (процедура примирення застосовується лише щодо певної категорії злочинів), а також відсутність сформованих процедур, які б забезпечували професійність процесу. У національному адміністративно-деліктному законодавстві інститут примирення взагалі відсутній.

За *Кримінальним процесуальним кодексом України* потерпілий має право примиритися з підозрюваним або обвинуваченим (ч. 4 ст. 57). Однак, укладення відповідної угоди про примирення можливе лише у провадженні щодо кримінальних проступків, нетяжких злочинів та кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення (ч. 3 ст. 469).

Стаття 469 цього Кодексу передбачає, що угода про примирення може бути укладена за ініціативою будь-якої сторони з моменту оголошення підозри та до виходу суду з нарадчої кімнати, за винятком кримінальних справ, пов'язаних з домашнім насильством, де така угода може бути укладена лише з ініціативи потерпілого, його представника або законного представника. Сторони можуть брати участь у переговорах про примирення самостійно або залучати третіх осіб (крім слідчого, прокурора чи судді).

Після укладання угоди про примирення суд перевіряє її на відповідність закону. Наслідком затвердження угоди є ухвалення на її основі вироку та обмеження права на оскарження судового рішення.

Також примирення особи з потерпілим та відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди є підставою для звільнення її від кримінальної відповідальності за умови, що особа вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин (ст. 46 *Кримінального кодексу України*).

Водночас законодавство не встановлює жодних особливостей примирення у справах за участі неповнолітніх.

Формально національне законодавство не забороняє стороні, винній у вчиненні злочину, проводити переговори з потерпілим щодо подолання наслідків злочину поза інститутом примирення (наприклад, у справах про тяжкі злочини). У випадку успіху суд може врахувати цю обставину як таку, що пом'якшує покарання відповідно до ст. 66 *Кримінального кодексу України*. Однак процедура переговорів не є формалізованою, а досягнута згода не вважається примиренням.

Відсутність спеціального законодавства не є перешкодою для впровадження відновного правосуддя в Україні. З цією метою з 2019 року започатковано пілотний проєкт за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Донецькій, Львівській, Луганській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях. Головна мета програми відновного правосуддя для неповнолітніх – максимально раннє виведення дітей із кримінального процесу та ресоціалізація їх у суспільне життя. Проєкт реалізується спільно прокуратурою і системою безоплатної вторинної правової допомоги.

За перший рік до програми залучено 137 підлітків, які разом з потерпілими надали згоду на участь у програмі. Щодо 60 дітей прийнято позитивні рішення суду щодо звільнення від кримінальної відповідальності⁶⁶.

А в 2020 році практику пілотного проєкту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину» поширено на всю територію України.

⁶⁶ Програма відновного правосуддя для неповнолітніх запрацює по всій Україні // Режим доступу: <https://www.legalaid.gov.ua/novyny/programa-vid-novnogo-pravosuddya-dlya-nepovnolitnih-zapratsyuje-po-vsij-ukrayini>.

За два роки діяльності проєкту на кінець 2020 року ювенальні прокурори залучили до програми відновного правосуддя вже 176 підлітків, які вперше вчинили нетяжкі правопорушення, з них – 98 звільнено судом від кримінальної відповідальності.

За окремими оцінками, втілення такого проєкту по всій Україні дасть можливість вивести з-під кримінального переслідування понад 1,5 тисячі дітей⁶⁷.

Багато респондентів повідомили, що з їхнього досвіду суд часто вживає заходів до примирення сторін у справах із залученням дитини, зокрема намагається примирити сторони самостійно чи пояснює переваги укладення угоди про примирення. Зовнішня медіація у кримінальному процесі поки не так поширена, зокрема через те, що прямо не передбачена кримінальним процесуальним законом.

Часто активність суду щодо використання інституту примирення залежить від особистого ставлення судді до ефективності такої процедури. Деякі судді намагаються активно мирити сторони, тоді як інші або ніколи не проявляють відповідної ініціативи, або згадують про можливість примиритися лише формально.

«Вживаємо заходи до примирення. Тим більше, існує певна категорія злочинів, де можна звільнити від відповідальності у зв'язку з досягненням примирення, тому намагаємось це здійснювати. Процедура медіації в чистому вигляді просто не передбачена КПК, тому я завжди кажу, що я вимикаю звук і будуємо зараз застосовувати європейські стандарти і проводити медіацію, тобто миритись між собою. Закону про медіацію ще немає, тому, щоб залучати спеціалізованих медіаторів – у мене ще не було такого в практиці. Але вже відомі приклади пілотних проєктів, оформлені наказами і Генпрокурора, і Мін'юсту».

Суддя районного суду, Чернігівська область

«Деякі судді готові спробувати цю процедуру, але вони запитують: «А процесуально ми коли маємо це сказати? До оголошення прав, після?» Тому проблеми із законодавством не дають рухатись далі, хоча такі незначні справи з малолітніми дітьми, можна абсолютно спокійно вирішити за допомогою медіації – врятувати життя людині, не посадити її за ґрати».

Адвокатка, Одеська область

Деякі респонденти повідомляли, що є певне незрозуміння та байдужість до інститутів медіації та примирення з боку слідчих та прокурорів. Повідомлялось навіть про особисту незацікавленість слідчих і прокурорів у використанні елементів відновного правосуддя на досудовому слідстві через негативний вплив на статистичні показники.

«Якщо слідчий закінчить кримінальне провадження шляхом подання клопотання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, то йому не враховують в статистичних показниках кількість розкритих, скерованих до суду кримінальних проваджень. Зі спілкування зі слідчими було таке, що вони повідомляли, що тут є підстави для примирення на досудовому слідстві, але хай це вже відбувається в суді».

Правозахисник, Харківська область

67 Звіт про діяльність прокуратури у 2020 році (відповідно до ст. 6 Закону України «Про прокуратуру»). С. 45-46 // Режим доступу: https://www.gp.gov.ua/ua/zvit_prok?m=publications&t=rec&id=289668&download_af=4485.

«Важко пояснити прокуратурі для чого це. ... Прокуратура не бачить в справі людини, для них це просто кримінальна справа, яку необхідно закрити. У їхньому розумінні є те, що наявні інші способи примирення, навіщо ще й медіація. А те, що під час медіації відбувається якесь відновлення до попереднього стану – нікого це не цікавить. Тут не вистачає якоїсь обізнаності самих прокурорів. Це якщо людина сама по собі цікавиться цими моментами, переживає і бачить в цьому глибшу суть, то може так».

Адвокатка, Полтавська область

Чимало респондентів повідомили, що практики відновного правосуддя останнім часом активно використовуються у їхньому регіоні. Багато суддів, прокурорів та адвокатів беруть участь у навчальних заходах та потім намагаються використовувати здобутий досвід на практиці. При цьому діють як державні, так і громадські програми примирення та медіації.

«У нас діє пілотний проєкт про відновне судочинство, який передбачає, що у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, які вперше вчинили кримінальний проступок або злочин невеликої тяжкості, і в якому є потерпіла сторона, після повідомлення особи про підозру і якщо неповнолітній визнає вину, роз'яснюється можливість участі у цій програмі. У такому ракурсі, якщо потерпілий і підозрюваний погоджуються на участь, то вони заповнюють заяви, і прокурор ці заяви скеровує в центр безплатної правової допомоги, де центр за участю медіатора вирішує питання щодо участі цих сторін у програмі відновного судочинства.

Якщо в подальшому особи погоджуються, то відповідно з ними адвокат-медіатор працює і застосовує програму відновного судочинства. У поточному році в нас таких було чотири випадки, де сторона захисту погодилася на участь у програмі, потерпілий надав згоду, і за результатами медіації щодо чотирьох підозрюваних скеровано прокурором клопотання про звільнення їх від кримінальної відповідальності».

Прокурор, Львівська область

«Діти, які проходять програму відновного правосуддя (в Україні – через медіацію), до злочину більше не повертаються. Діти, пройшовши цей шлях, усвідомивши, що вони зробили, почувши потерпілого, виправивши шкоду, малоймовірно, що повернуться до злочину. Наразі в державі запроваджується програма щодо неповнолітніх, але вона стосується лише кримінальних проступків та нетяжких злочинів. Моменти із практики: як правило, діти вчиняють кримінальне правопорушення не поодиночі, тоді відчують силу, або це такий підлітковий максималізм: "чи зможу щось винести з магазину?" – і вони потрапляють уже під тяжчу частину статті, за якою кваліфікується злочин. Такі випадки не потрапляють під державну програму, бо злочин, наприклад, середньої тяжкості. Для таких випадків є волонтерські проєкти, наприклад, громадської організації "Інститут миру та порозуміння": проводиться робота із укладання угод із судами, суди ставляться доброзичливо до таких проєктів. На підставі цих угод і меморандумів проводяться медіації у випадках, коли державна програма не застосовується. Наразі Дніпровський і Дарницький районні суди міста Києва підписали відповідні меморандуми із цією організацією. Мені здається, що за цим майбутнє».

Адвокатка, медіаторка, м. Київ

Парадоксально, але попри існування спеціальної програми відновного правосуддя, за даними судової статистики, інститут примирення у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх застосовується дещо рідше, ніж у провадженнях щодо дорослих (у відносних, а не абсолютних показниках).

Так, у 2020 році українські суди постановили 143 вироки щодо неповнолітніх на підставі угоди про примирення, що становить 2,4% від загальної кількості вироків на підставі такої угоди. Стосовно неповнолітніх вироки ухвалюються у зв'язку з примиренням дещо рідше (в 7,4% випадків), ніж порівняно з усіма особами, щодо яких були постановлені вироки (8%)⁶⁸.

Кримінальні провадження стосовно 82-ох неповнолітніх осіб були припинені у зв'язку з примиренням з потерпілими, а це лише 1,9% від усіх випадків закриття провадження на цій підставі. Порівнюючи із загальною кількістю осіб, стосовно яких набрали законної сили судові рішення у 2020 році, закриття проваджень щодо неповнолітніх на цій підставі застосовується рідше (в 3,1% випадків), ніж стосовно всіх осіб, які мали конфлікт із законом (4,7%)⁶⁹.

⁶⁸ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2020.xlsx.

⁶⁹ Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/6_2020.xlsx.

12. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОБАЦІЇ ЩОДО ДІТЕЙ

Міжнародні стандарти закликають держави передбачити можливість застосування до неповнолітніх широкого спектру заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Такі заходи мають застосовуватися компетентним органом, виходячи з найкращих інтересів дитини, з урахуванням всебічної оцінки обставин, що могли спонукати неповнолітнього до вчинення правопорушення.

Відповідно до *Конвенції ООН про права дитини* (пункт b статті 37)⁷⁰ жодна дитина не повинна бути позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Тюремне ув'язнення щодо дитини повинно використовуватися лише як крайній захід і протягом якомога коротшого періоду часу.

Важливо, щоб прийняттю рішення передувало дослідження спеціальної доповіді про обставини, у яких було вчинено цей злочин, та даних, що характеризують неповнолітнього. Так, відповідно до *Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)* (правило 16) до ухвалення судом остаточного рішення необхідно ретельно вивчити умови, в яких живе неповнолітній, його оточення, а також обставини, за яких було вчинено злочин, з тим, щоб сприяти прийняттю судом розумного рішення у справі.

Пекінські правила (правило 17) також передбачають, що при виборі конкретного заходу впливу на дитину, компетентний орган повинен керуватися такими принципами:

- заходи впливу повинні бути співмірними не лише з тяжкістю і обставинами правопорушення, а й зі становищем і потребами неповнолітнього, а також потребами суспільства;
- обмеження особистої свободи неповнолітнього повинно бути зведено до мінімуму, а рішення про таке обмеження може бути ухвалено після ретельного розгляду питання;
- при розгляді справи щодо неповнолітнього, його благополуччя повинно бути визначальним чинником.

Пекінські правила рекомендують вживати до дитини широкий спектр заходів впливу, альтернативних до ув'язнення. До них належать, зокрема:

- постанови про опіку, керівництво і нагляд;
- пробація;
- роботи на благо суспільства;
- фінансові покарання, компенсація і реституція;
- участь в груповій психотерапії та інші подібні заходи;
- передача на виховання.

Детальні рекомендації щодо заходів впливу, які є альтернативними до ув'язнення, містять також *Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів впливу, не пов'язаних з ув'язненням («Токійські правила»)*⁷¹. Ці правила є універсальними, їх рекомендовано використовувати як до дітей, так і до дорослих. Так, відповідно до пункту 8.2 Токійських правил органи, які ухвалюють вироки, можуть передбачити усні санкції, такі як зауваження, осуд чи попередження, домашній арешт, тимчасові обмеження в громадянських правах тощо.

Рекомендації щодо застосування до неповнолітніх заходів впливу, альтернативних ув'язненню, існують також і на європейському рівні.

⁷⁰ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

⁷¹ Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907#Text.

Так, відповідно до *Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec (2008)11 про європейські правила щодо неповнолітніх правопорушників, до яких застосовуються санкції або заходи впливу*⁷² (пункти 23.1 – 23.2) має існувати великий вибір громадських санкцій⁷³, пристосованих до застосування до неповнолітніх на різних етапах розвитку. Пріоритет має надаватися санкціям та заходам, які можуть мати освітній вплив та слугувати відновною реакцією на правопорушення, вчинене неповнолітнім.

Також державам рекомендовано встановити на законодавчому рівні особливості застосування громадських санкцій щодо неповнолітніх. Зокрема:

- закон повинен визначити випадки, коли накладення конкретної санкції можливе лише зі згоди неповнолітнього;
- будь-який компетентний орган зобов'язаний роз'яснити неповнолітньому зміст і цілі громадських санкцій, а також за потреби роз'яснити ці цілі батькам або законним представникам;
- будь-який компетентний орган зобов'язаний прагнути якомога кращої співпраці з неповнолітнім правопорушником, його батьками або законними представниками;
- закон повинен окреслити права батьків і законних опікунів неповнолітніх правопорушників, які можуть бути суб'єктом громадських санкцій, зокрема щодо можливого обмеження їхніх прав та обов'язків з огляду на накладені санкції.

Міжнародні стандарти містять також певні правила щодо застосування пробації після ухвалення вироку. Зокрема, відповідно до цієї ж Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи неповнолітні повинні мати право обговорювати імплементацію громадських санкцій або заходів, а також клопотати про зміну умов їх застосування. Вони можуть виконувати лише ті громадські роботи, які є для них безпечними, а також повинні бути застраховані на випадок нещасного випадку або травми під час їх виконання. Чимала кількість інших позитивних зобов'язань держави, зокрема щодо поводження з неповнолітніми, підготовкою персоналу, методик, які використовуються для роботи з неповнолітніми, тощо передбачені у пунктах 23.1 – 48.5 Рекомендації.

Українське законодавство загалом відтворює міжнародні стандарти щодо пробації. Існує широкий спектр покарань, не пов'язаних з ув'язненням, які можуть бути застосовані до неповнолітнього. Передбачено ретельне вивчення особистості неповнолітнього, обставин вчинення ймовірного правопорушення (досудова пробація), а також здійснення пробаційних програм до неповнолітніх засуджених.

Закон України «Про пробацію»⁷⁴ передбачає використання в Україні трьох видів пробації: досудової, наглядової та пенітенціарної.

Досудова пробація полягає у складанні для потреб суду формалізованої доповіді, що характеризує обвинуваченого. Така доповідь повинна містити соціально-психологічну характеристику обвинуваченого, оцінку ризиків повторного вчинення кримінального правопорушення, висновок про можливість виправлення без обмеження або позбавлення волі.

⁷² Режим доступу: <https://pjp-eu.coe.int/documents/41781569/42171329/CMRec+%282008%29+11+on+European+Rules+for+juvenile+offenders+subject+to+sanctions+or+measures.pdf>.

⁷³ Громадські санкції або заходи – будь-які санкції або заходи за винятком ув'язнення, які утримують неповнолітнього у громаді та передбачають певні обмеження свободи шляхом встановлення зобов'язань, впроваджених органом, спеціально створеним для цієї мети. Цей термін позначає будь-яку санкцію, накладену судовим або адміністративним органом, та будь-які заходи, вжиті до або замість рішення про санкцію, а також будь-які способи виконання покарання у виді позбавлення волі поза в'язницею.

⁷⁴ Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text>.

При цьому обвинувачений має право брати участь у підготовці досудової доповіді шляхом надання персоналу органу пробації інформації, необхідної для складання доповіді.

Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 314¹) передбачає, що досудова доповідь обов'язково складається щодо неповнолітнього обвинуваченого віком від 14 до 18 років, незалежно від тяжкості злочину, за винятком випадків, прямо передбачених Кодексом (наприклад, досудова доповідь щодо неповнолітнього не складається, якщо прокурор склав клопотання про застосування до нього примусових заходів виховного характеру).

Особливості складання досудової доповіді щодо неповнолітньої особи передбачені *Порядком складання досудової доповіді*⁷⁵, затвердженим Міністерством юстиції України. До таких особливостей належить проведення бесіди з неповнолітнім у присутності хоча б одного з його батьків або законних представників, проведення окремої бесіди з батьками чи законними представниками, дещо інші вимоги до соціально-психологічної характеристики обвинуваченого (наприклад, на відміну від досудової доповіді щодо дорослого, у доповіді щодо неповнолітнього зазначається інформація про його дозвілля та відпочинок, особисті якості тощо).

Також досудова доповідь щодо неповнолітнього повинна містити інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку особи та рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику повторного вчинення кримінального правопорушення.

Під час ухвалення обвинувального вироку суд може застосувати до дитини широкий спектр покарань, не пов'язаних з ув'язненням.

Так, відповідно до *Кримінального кодексу України* (ст. 98) до неповнолітніх може бути застосовано штраф, громадські роботи та виправні роботи як основне покарання, а також штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання. Під час призначення неповнолітньому покарання суд, крім звичайних обставин, повинен враховувати умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього (ст. 103).

Законодавство також обмежує застосування до неповнолітніх певних видів покарань, які передбачають ув'язнення. Зокрема, до неповнолітнього не може бути застосоване покарання у виді довічного ув'язнення. Крім того, неповнолітній, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнений від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Можливе також звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням.

Після ухвалення судом обвинувального вироку та призначення покарання, не пов'язаного з фактичним ув'язненням, стосовно засудженого здійснюється наглядова пробація. При цьому пробаційні програми щодо неповнолітніх в Україні реалізуються секторами ювенальної пробації, які діють на підставі *Типового положення про сектор ювенальної пробації*⁷⁶, затвердженого Міністерством юстиції України.

Також теоретично можливе застосування до неповнолітніх програм пенітенціарної пробації, яка полягає у підготовці осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

75 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#n13>.

76 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/z1031-17#Text>.

Респонденти висловлювали полярні погляди щодо ефективності інституту пробації в Україні, але більшість оцінок все-таки позитивні. На сприйняття цього інституту впливає якість роботи органу пробації, яка суттєво відрізняється залежно від регіону.

Найчастіше підставою для позитивної оцінки інституту пробації ставало те, що вона дає можливість суду побачити більш докладну картину побуту дитини, її світогляду, інтересів, ставлення до вчиненого, що стимулює суд більш виважено ставитися до призначення покарання. Також одразу кілька респондентів звернули увагу на те, що у їхній практиці не траплялося випадків повторного вчинення злочину дитиною, до якої використовувалися програми пробації.

«Це єдиний дієвий інститут сьогодні, який реально працює з неповнолітніми, чимось переймається. Інститут корисний. Вони працюють, підшукують психологів, складають програми, які реально корисні і спрямовані на те, щоб подолати психологічні залежності дітей, намагаються допомогти дітям. Навіть більше, ніж служби у справах дітей, які б мали працювати у цьому напрямку».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

«Для суду є корисним, тому що надходять розширені висновки щодо неповнолітніх. Як відбувається спілкування дитини з органом пробації нам невідомо, але інформаційний характер значний. Чим більше будуть спілкуватись з дитиною, тим краще».

Суддя місцевого суду, Хмельницька область

«Пробацію оцінюю позитивно. У нашій практиці не було, щоб неповнолітній повторно вчиняв проступки чи злочини».

Представниця служби у справах дітей, Львівська область

Водночас респонденти, які негативно оцінюють дієвість інституту пробації, скаржилися насамперед на те, що ці органи часто готують занадто формалізовані доповіді, не вникають у справу, не здобувають нової інформації про дитину, а лише переписують дані, які вже є в обвинувачення. Окремою проблемою у деяких регіонах є недостатній професійний рівень працівників органів пробації.

«Пробація не надто ефективна при тяжких злочинах. Вона не виконує свої функції. Представники органу пробації ставляться формально, вказують завжди середній ризик можливості відновлення злочинної діяльності, мали б глибше вникати в ситуацію та давати чіткіші висновки».

Прокурор місцевої прокуратури, Львівська область

«До пробації двояке ставлення, скоріш негативне. Презентується як нова служба, хоча 80 % завдань залишились від кримінально-виконавчої служби. Інформація з досудової доповіді часто сумнівної якості».

Слідчий поліції, Хмельницька область

«У нас в регіоні дуже часто це шаблонні висновки. Від колег в інших регіонах чув, що бувають й позитивні практики. Бачив працівників пробації, які цим живуть, від них теж можна отримати додаткову інформацію».

Суддя місцевого суду, Чернігівська область

«Вони взагалі не знають, що таке пробація, вони закон не знають. У нас ця служба складається з тих, кого вигнали з міліції чи поліції, з юристів комунальних підприємств. У нас це ганьба!».

Суддя місцевого суду, Луганська область

Більшість ключових проблем, які вказували респонденти, стосувалися досудової пробації. Зокрема критикувався формальний підхід до написання досудової доповіді, відсутність посилань на джерела інформації про дитину, викладення нечітких рекомендацій, які не можна виконати.

За даними судової статистики, у 2020 році суди постановили 665 ухвал про надання органом пробації досудової доповіді щодо неповнолітніх, що становить 6,4% від загальної кількості ухвал про надання досудової доповіді у тому році⁷⁷.

⁷⁷ Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2020 рік // Режим доступу: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2020.xlsx.

13. РІВНІСТЬ І НЕДИСКРИМІНАЦІЯ

Міжнародні стандарти вимагають від держави забезпечувати принцип рівності, не допускати будь-яких проявів дискримінації дітей та надавати необхідний захист від дискримінації.

Так, згідно з *Керівними принципами щодо правосуддя, дружнього до дітей* (підрозділ D розділу III), права дітей повинні забезпечуватись без жодної дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри або етнічного походження, віку, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, соціально-економічного стану, статусу одного з батьків або обох батьків, належності до національних меншин, майнового стану, народження, сексуальної орієнтації, ґендерної ідентичності або іншого статусу.

У разі потреби повинні бути гарантовані конкретні засоби захисту та допомоги дітям у більш уразливому становищі, наприклад, дітям мігрантів, дітям-біженцям та дітям-шукачам притулку, дітям без супроводу, дітям-інвалідам, безпритульним дітям та дітям вулиці, дітям-ромам та дітям, які перебувають у спеціалізованих закладах.

Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів (підпункт b пункту 8), містять таку ж засаду – «відмова від дискримінації» (кожна дитина має право на справедливе і рівне ставлення).

У *загальному коментарі № 10 про права дітей у ювенальній юстиції* (пункт 6) Комітет ООН з прав дитини вимагає від держав вживати всіх необхідних заходів для забезпечення рівного ставлення до усіх дітей, які перебувають у конфлікті з законом.

Особлива увага повинна приділятися фактичним проявам дискримінації та нерівності, які можуть бути результатом відсутності послідовної політики і зачіпати вразливі групи дітей, такі як бездомні діти, діти, які належать до расових, етнічних, релігійних та мовних меншин, діти з числа представників корінних народів, дівчатка, діти з інвалідністю та діти, які неодноразово перебували в конфлікті з законом (рецидивісти).

Українське законодавство визнає рівність усіх перед законом і судом загальною засадою судочинства і засадою кримінального провадження, але не конкретизує зміст цієї засади судочинства стосовно дітей.

Відповідно до *Конституції України* (ст. 52) діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом є серед основних засад судочинства (ст. 129 Конституції України).

Так само рівність перед законом і судом визначається загальною засадою кримінального провадження. Ця засада не виключає, а навпаки передбачає, що певні категорії осіб, зокрема неповнолітні, під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями (ст. 7 і 10 *Кримінального процесуального кодексу України*).

На сферу правосуддя поширює дію також Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»⁷⁸.

⁷⁸ Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

Українське законодавство загалом узгоджується з міжнародними стандартами щодо забезпечення рівності та недискримінації, хоча виявляються окремі проблеми, які можуть свідчити про нерівність у забезпеченні прав дітей залежно від їхнього віку та процесуальної ролі у справі.

Більшість респондентів, які вважають себе обізнаними в цьому питанні (86%), визнали, що в законодавстві про кримінальне судочинство за участі неповнолітніх дотримані принципи рівності, зокрема гендерної, та недискримінації. Також вони стверджують, що не зіштовхувалися з проявами дискримінації відносно дітей.

«Щодо дітей я не помічала якоїсь гендерної дискримінації. Не важливо хлопчик це, чи дівчинка, важливо, що це дитина і весь процес повинен бути максимально спрямований на дотримання процесуальних прав і гарантій дитини, на дотримання законності процедури, прийняття справедливого рішення щодо дитини».

Прокурорка обласної прокуратури, Черкаська область

Лише 14 % опитаних, які дали відповідь на це питання, визнали наявність проблем – на рівні законодавства і (або) на практиці. Деякі респонденти як приклад недостатньої рівності наводять відсутність адаптованих до потреб дітей і батьків з дітьми приміщень, інформаційних стендів у органах поліції та судах, відсутність місця в суді (дитячих куточків), де б батьки могли залишити дитину на час засідання під наглядом.

Як приклад законодавчої дискримінації за віком також наводили відмінності із залученням психолога, педагога для дітей в різних процесуальних ролях⁷⁹:

«Є певна дискримінація за віком, статусом у процесі, адже дитина, яка постраждала чи стала свідком, має опитуватись обов'язково за участі психолога чи педагога. А для дитини, яка вчинила злочин, участь є необов'язковою – у виняткових випадках до 16 років за клопотанням захисника чи за ініціативи слідчого. Дитина 16-17 років допитується без психологів. А з практики дуже бажано запрошувати психологів до дітей, які вчинили кримінальні правопорушення».

Адвокатка, Дніпропетровська область

Також проблемою під кутом зору рівності називали те, що законодавство не вимагає обов'язкової участі захисника для захисту прав неповнолітнього потерпілого, тоді як така участь захисника є обов'язковою у справах, де підозрюють або обвинувачують неповнолітню особу.

Водночас 27 % від усіх респондентів, які брали участь в інтерв'юванні, утрималися від відповіді, ймовірно вважаючи себе недостатньо обізнаними в цій темі.

Гендерні стереотипи мають помітний вплив на комунікацію і правозастосування в кримінальному судочинстві, хоча часто такий вплив і не помічається або йому не надають значення.

Деякі респонденти, стверджуючи про відсутність дискримінації, самі ж мимоволі повідомляли про неї.

⁷⁹ Докладніше про це йдеться у розділі 3.

«Ніхто не ділить учасників процесу на чоловіка та жінку. У нас є прокурор, адвокат, суддя, законний представник, підозрюваний, обвинувачений. Якщо це дівчина або жінка, суд ставиться лояльніше, а в іншому – учасники процесу у нас не діляться на чоловіка та жінку... Хіба що суддя з посмішкою може сказати «доброго ранку», на цьому у нас гендерна нерівність закінчується».

**Адвокатка з системи безоплатної правової допомоги,
Вінницька область**

Часом повідомлялося, що на практиці зустрічаються фрази, які можуть негативно бути оцінені під кутом зору гендерної рівності, оскільки виражають певні гендерні стереотипи: «як же ти, така хороша дівчинка, могла таке зробити», «ти ж хлопчик і, маєш себе поводити...».

Гендерні стереотипи мають вплив і на правозастосування. Наприклад, за спостереженнями працівників поліції (слідчого з Хмельницької області, працівника підрозділу ювенальної превенції з Києва) до чоловіків суворіші вимоги, жорсткіша судова практика, чоловіків частіше притягують до кримінальної відповідальності і обирають тримання під вартою, ніж жінок за тих самих умов. З цією тезою погоджувалися й деякі адвокати.

«Однозначно – ставлення до жіночої та чоловічої статі відрізняється. По-різному, як і в цілому в нашому суспільстві. Насправді, коли стикаємось у процесі, то до дівчаток, наприклад, які вчинили кримінальне правопорушення, поблажливіше ставляться, ніж до хлопців».

Адвокатка, Дніпропетровська область

Є злочини, наприклад, проти статевої свободи і недоторканності, домашнє насильство, статистика у яких вказує на їх вчинення здебільшого щодо жінок. І часто такі жінки, особливо в дитячому віці, дуже вразливі під час комунікації з органами кримінальної юстиції, саме з огляду на упередження за гендерною ознакою.

«Уже з чергової частини [поліції] починається негативне ставлення [до дитини]. Ось в мене є приклад 16-річної дівчини. Поки у неї прийняли заяву, минуло годин 6-7. Весь цей час їй говорили, що «ти, напевно, сама напилась, сама сіла до нього в машину, що ти зараз хочеш?». Людина, і так переступивши через свою гордість, прийшла, це ж неприємно і так розповідати стороннім людям».

Адвокатка, Одеська область

«Ставлення до жертв зґвалтувань – часто лунає звинувачення в тому, що сама винна: «та ти ж у короткій спідниці, та подивись на свої груди». Якщо я приходжу до слідчого і одразу чую такі в'їдливі коментарі від слідчого, то пишу скарги на нього. Людина прийшла за захистом, а тут отримує таке ставлення і має доводити щось. Ну й що, що у неї груди 5 розміру? Це ж не означає, що її мають зґвалтувати».

Адвокатка, Львівська область

«У мене в практиці був випадок зґвалтування дівчинки з певними ментальними відхиленнями. І це для дорослої людини важко йти на допит до суду, тим більше, коли справу слухає колегія суддів з трьох чоловіків і захисники. А це все переживати дитині».

Прокурорка місцевої прокуратури, Львівська область

Також звучала теза, що у справах про домашнє насильство дітей часто не залучають до процесу, незважаючи на те, що вони фактично також можуть бути потерпілими (свідками).

«У справах щодо домашнього насильства, як на мене, існує очевидна дискримінація, оскільки діти там взагалі «випадають», їх абсолютно не враховують. Так, права дітей не захищені та на них не зважають».

Адвокатка, Львівська область

Де кілька респондентів (представників різних професій і різних регіонів) повідомили, що у справах про адміністративні правопорушення за дії своїх дітей відповідальність покладається частіше на матерів. Саме мати найчастіше приїжджає до відділку поліції під час складання протоколу стосовно протиправного вчинку дитини, навіть коли телефонували батькові.

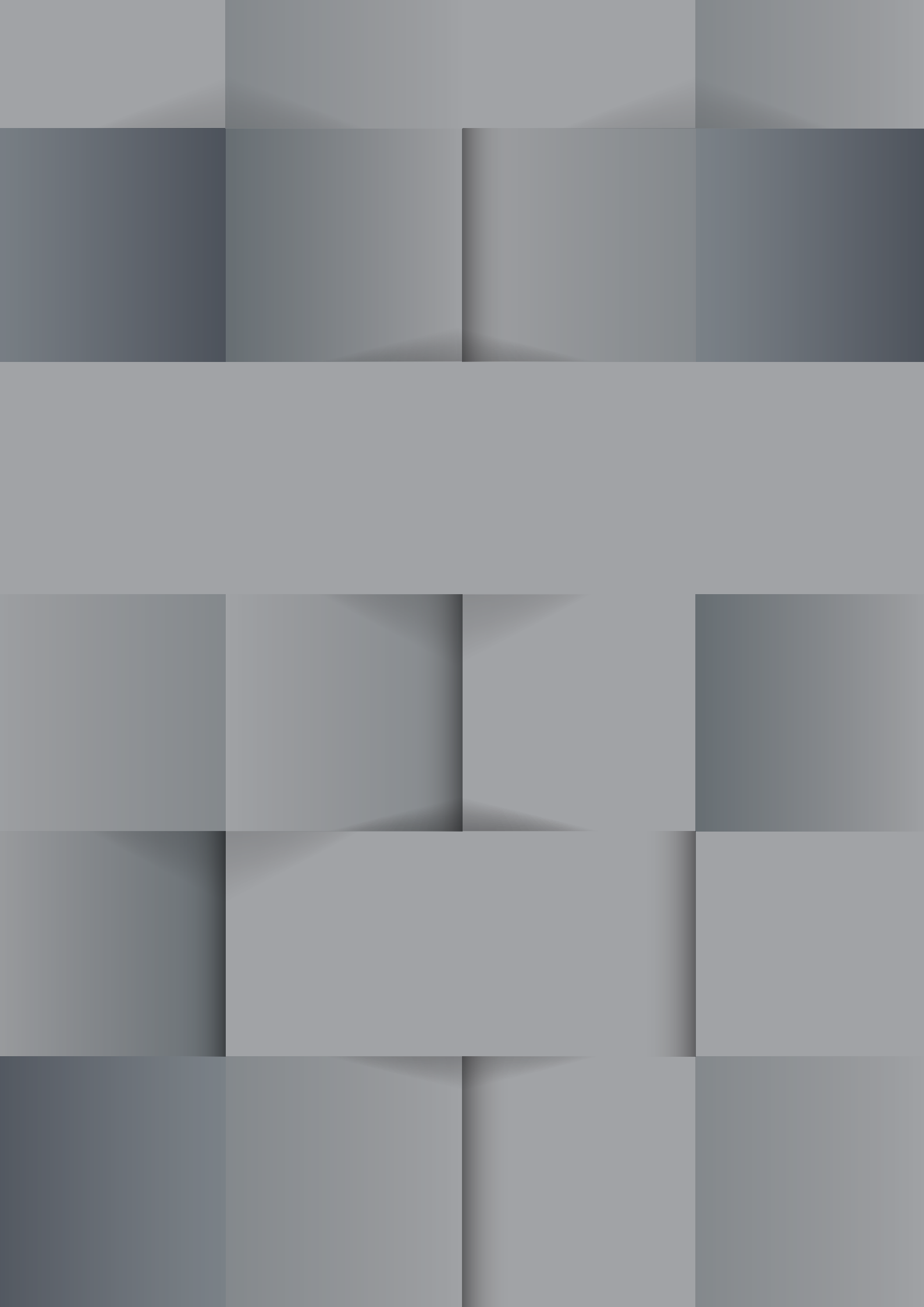
Професійні учасники розгляду справ за участю дітей також зіштовхуються з проявами дискримінації або гендерно обумовленими висловлюваннями чи стереотипами.

«Відчуваю це на собі. Адже якщо прокурор та судді чоловіки, то вони не реагують на мене як на спеціаліста, а як на якусь дівчинку. Тільки вже після того як починаємо спілкуватись, працювати, це ставлення змінюється».

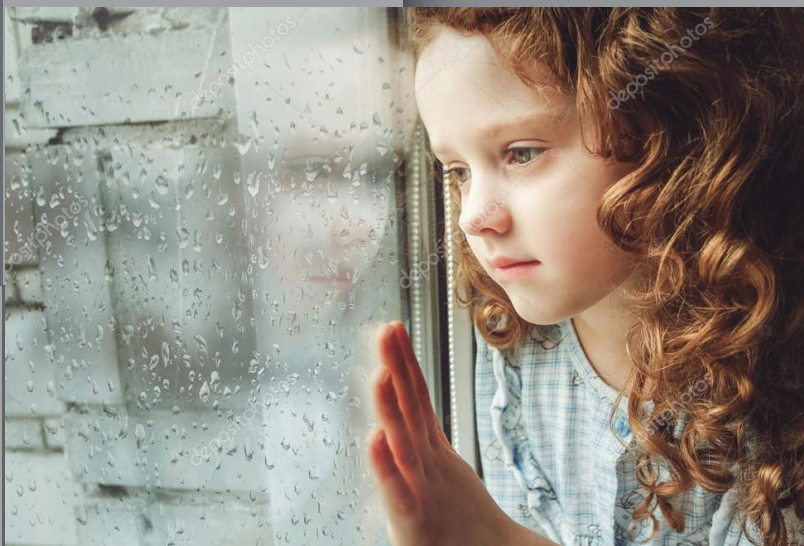
Адвокатка, Львівська область

Респондентка-суддя, наприклад, висловила, що є фізичні вимоги щодо судової охорони, де не можуть бути жінки. Один із адвокатів повідомив про висловлювання прокурора в судовому засіданні про те, що жінки не розуміються у технічних нюансах автомобіля, щоправда, суд належно відреагував на такі висловлювання і зробив зауваження.

14. ПРАВО НА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ (ПОВАГУ ДО ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ)

Низка міжнародних документів, що стосуються дітей, залучених до кримінального процесу (як у статусі обвинуваченого, так і у статусі жертви або свідка), наголошують на потребі особливої поваги до приватного життя дитини та забезпечення її права на конфіденційність, яке превалює над принципом відкритого судового розгляду.

Так, відповідно до правила 8 *Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)*, право неповнолітнього на конфіденційність потрібно поважати на всіх етапах, щоб убезпечити його від спричинення шкоди через непотрібну гласність або шкоди репутації. Не повинна публікуватися жодна інформація, яка може призвести до розкриття особи неповнолітнього правопорушника.

Відповідно до *Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів*, будь-яка інформація, що стосується участі дитини в процесі здійснення правосуддя, підлягає захисту. Такий захист може забезпечуватися шляхом збереження конфіденційності і нерозголошення інформації, яка може вести до встановлення особи дитини, яка є жертвою або свідком у процесі здійснення правосуддя, проведення допиту дитини в умовах закритого судового засідання (п. 27, 28). У загальному коментарі № 10 про права дітей у ювенальній юстиції Комітет ООН з прав дитини рекомендує, зокрема, закриті засідання, збереження конфіденційності записів, ухвалення рішення, яке не розкриє особу дитини.

Закон дає можливість проводити закритий розгляд кримінальних проваджень, де беруть участь діти. За наявності підстав це лежить у площині суддівського розсуду. Кодекс України про адміністративні правопорушення не визначає підстав для закритого розгляду.

Відповідно до ч. 2 ст. 27 *Кримінального процесуального кодексу України*, слідчий суддя, суд може прийняти рішення про обмеження доступу осіб, які не є учасниками судового процесу, в судові засідання під час карантину, якщо участь в судовому засіданні становитиме загрозу життю чи здоров'ю особи. Також слідчий суддя, суд може прийняти рішення про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні впродовж усього судового провадження або його окремої частини у разі:

- якщо обвинуваченим є неповнолітній;
- розгляду справи про кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи;
- необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи;
- якщо здійснення провадження у відкритому судовому засіданні може призвести до розголошення таємниці, що охороняється законом;
- необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

Справи за участю дітей зрідка розглядаються в закритих судових засіданнях (за винятком хіба що справ про сексуальне насильство), але це переважно тому, що ніхто, крім учасників справи, на слуханнях найчастіше й не присутній. В умовах карантину доступ до приміщень судів для осіб, які не є учасниками справи, часто закритий, тому потреби вирішувати питання про закритий розгляд не виникало.

51 % респондентів, які мають досвід участі в судовому розгляді, повідомили, що взагалі не зіштовхувалися у своїй практиці з розглядом справ за участю дітей у закритих судових засіданнях, такий розгляд завжди був відкритим. Здебільшого це обумовлено тим, що вільні слухачі на розгляд таких справ не приходять.

А останнім часом також у зв'язку з поширенням COVID-19 у багатьох судах виключається можливість потрапляння вільних слухачів на судові засідання, хоч така практика і не відповідає закону.

«У моїй практиці такі справи розглядалися у відкритих судових засіданнях, але сторонні особи у залі засідань були відсутні».

Адвокатка, Дніпропетровська область

Лише 8 % опитаних (суддів серед них не було) повідомили, що, за їхніми спостереженнями, частіше справи за участю неповнолітніх розглядаються в закритих судових засіданнях.

«Для розгляду справи у закритому судовому процесі достатньо норм КПК щодо того, що злочин вчинено неповнолітньою особою, або розглядаються аспекти із особистого життя дитини, або т.з. ставтеві злочини, навіть якщо вчинено вбивство, – інколи дитина не може зрозуміти, що вчинила; не потрібно розголошувати, це впливає на репутацію дитини в подальшому. Суди завжди задовольняють наші клопотання і такі процеси слухаються в закритому судовому засіданні... Дитина – це дитина. Їй треба дати шанс. Не потрібно, щоб кожен на кожному повороті розповідав про те, що вона робила, з ким... Інколи ж дитина не повністю усвідомлює свої дії. Вважаю, що усі справи щодо неповнолітніх безальтернативно мають розглядатися у закритих засіданнях, а не на розсуд суду».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

«У моїй практиці майже у кожному кримінальному провадженні, де є підозрюваний неповнолітній, на стадії підготовчого судового засідання ініціює закритий судовий розгляд. Це прямо передбачено в статті 27 Кримінального процесуального кодексу. Як правило, суди погоджуються з моїм клопотанням».

Прокурор обласної прокуратури, Львівська область

Інші ж зауважили, що закритий розгляд буває вкрай рідко – переважно у справах про злочини сексуального характеру або в інших випадках за клопотанням сторони.

Інколи на відкритих судових засіданнях присутні родичі, друзі з боку обвинуваченої чи потерпілої особи («групи підтримки»), студенти-практиканти, а в резонансних справах – також представники ЗМІ, учасники проєкту «Відкритий суд» тощо. Тоді питання про закритий розгляд постає, якщо про такий розгляд хтось заявляє клопотання. Але і в цьому випадку суд не завжди задовольняє такі клопотання.

«У нас тільки в справі про побиття дівчат була резонансна справа, туди преса ще намагалася потрапити. Їй дозволили, бо відкрите судові засідання було, і всі погодили їхню участь. ... У цій справі особливість, що дівчата й до засідань суду викладали відео бійки в інтернет, вони одна одну знімали. Тож ця справа вже була широко відома».

Працівниця служби у справах дітей, Чернігівська область

«Це було резонансне умисне вбивство на території Львівської області, де загинуло двоє молодих людей. Із урахуванням позиції потерпілих, які наполягали на відкритому судовому засіданні, суд розглядав кримінальне провадження щодо неповнолітнього обвинувачуваного у відкритому судовому засіданні. Це був один випадок такого плану. Були присутні медіа, вільні слухачі. На час судового провадження підозрюваний вже досяг повноліття і всі дані розголошувалися у загальному порядку».

Прокурор обласної прокуратури, Львівська область

Що стосується справ про адміністративні правопорушення, то там не передбачена процедура закритого розгляду, тому такі справи розглядаються у відкритих судових засіданнях, але (і судді це визнають), зазвичай, в кабінетах суддів, де присутні лише учасники справи.

«Щодо адміністративних правопорушень – там взагалі «недокодекс», як ми між собою його називаємо. ... Я слухаю у своїй приймальні, тому в принципі, крім мене та мого секретаря, там нікого немає, ну і учасники цього процесу. Ніхто більше не заходив. Окремо ухвала про слухання в закритих судових засіданнях не виносилась».

Суддя, Луганська область

Серед проблем дотримання права дитини на конфіденційність респонденти згадували про розкриття імен дітей третіми особами, зокрема, у засобах масової інформації.

Розкриття інформації про дитину, яка залучена до кримінального провадження (особливо, якщо вона є підозрюваною чи обвинуваченою або навіть потерпілою особою), може мати численні негативні наслідки для неї: цькування (булінг), помста, вимушена зміна місця проживання.

«У мене були випадки, коли надали певну інформацію пересічні громадяни, не правоохоронні органи, і під кожною публікацією є коментарі. І буває, що ідентифікували, які неповнолітні вчинили кримінальне правопорушення. І через місяць мій потенційний підозрюваний став потерпілим в іншому кримінальному провадженні, бо ще одні неповнолітні вирішили вчинити самосуд. ... Така банальна ситуація, що таку новину дізналися на рівні друзів, пліток і виставили в мережу інтернет, хтось підхопив, дав конкретні координати, що це за особа, і вона стала наступною жертвою».

Прокурорка місцевої прокуратури, м. Київ

«Місто Івано-Франківськ невеличке. Звичайно, що є соціальні мережі, інформація впливала, я так думаю, навіть в такій справі як зґвалтування, вона впливала десь між людьми скоріше, а не з судового засідання. Десь хтось щось знав, ... і фактично інформація була поширена по місту, але це не через судові засідання, тим більше, що воно було закрите. Навіть така ситуація була, що дитина сама не дуже це приховувала».

Працівниця служби у справах дітей, Івано-Франківська область

Респонденти наводили численні приклади, коли необережність висвітлення подій у ЗМІ призводила до розкриття інформації про дитину. І хоч ім'я і зображення дитини найчастіше не використовується (змінюється або ретушується), але інтерв'ю з рідними або сусідами, зображення обійстя у невеликих населених пунктах тощо полегшують ідентифікацію дитини і сприяють поширенню про неї інформації, що робить її більш вразливою до спілкування з її оточенням.

«Був випадок, коли учні придбали алкогольні напої, вжили в громадському місці, тобто вчинили адмінправопорушення. Їм стало погано і їх забрала швидка допомога. У подальшому ставилося питання про притягнення осіб, які здійснили продаж алкоголю дітям, до відповідальності. Але багато людей прийшли на місце виклику швидкої допомоги в дворі будинку, і була преса. Пресою неповнолітні були сфотографовані, обличчя затерті, але з написом, яка школа, стаття і фотографія були виставлені в інтернеті. Батьки скаржилися, що для всіх у межах класу і школи по статурі, по одязу [було зрозуміло] хто ці неповнолітні».

**Слідча поліції (раніше працівниця підрозділу ювенальної превенції поліції),
Хмельницька область**

Справи дітей у багатьох випадках стають предметом обговорень на різноманітних телевізійних шоу. Часом самі діти на них стають об'єктом психологічного цькування. І хоч участь у цих шоу є добровільною, але дитина і навіть її батьки не завжди можуть спрогнозувати негативні наслідки такої відкритості для майбутнього дитини, особливо, зважаючи на те, що відеозаписи цих передач зберігаються у відкритому доступі. Тому респонденти засуджували таку практику.

Іноколи учасники процесу самі зацікавлені у максимальній публічності справи. На їхню думку, публічний розголос сприяє більш неупередженому розгляду і дотриманню прав дитини.

«Є ситуації, коли самі батьки хочуть, щоб така інформація висвітлювалась у медіа. Наприклад, у Львові була ситуація, коли хлопчика зґвалтували. Були мітинги щодо цієї справи. І його батьки давали інтерв'ю пресі і озвучували ім'я дитини. Усі знали цю справу, знали цю дитину, її прізвище, всі дані».

Адвокатка, Львівська область

Інші адвокати також підтверджували тезу про зацікавленість у максимальній публічності, але стверджували, що дуже тісно співпрацювали зі ЗМІ, щоб не було жодної шкоди для дитини від такої публічності.

«У мене в одній справі залучалась преса, ми свідомо її залучали, співпрацювали зі ЗМІ, бо вони виступали як захисник інтересів, тому що коли справа набуває публічності, то вже по-іншому слухали справу в апеляційному суді. Але ми підходили виважено, щоб не було розкриття інформації про дитину. У моїй практиці не було, щоб преса якось нашкодила. Мені здається, що зі ЗМІ потрібно додатково працювати...».

Адвокатка, Дніпропетровська область

Звісно, підвищена увага ЗМІ до справи може бути виправдана високим суспільним інтересом, але спосіб висвітлення має враховувати також право дитини на повагу до її приватного життя. Тому респонденти вважають позитивною практикою під час висвітлення події не розголошувати ім'я дитини, місце навчання, проживання, не використовувати її зображення, а також подавати інформацію у спосіб, який не дає би можливість загалу ідентифікувати дитину.

Усі судові засідання (13), які відвідали спостерігачі, формально мали відкритий характер. Формально – оскільки у багатьох випадках відвідувачів, які не є учасниками проваджень, не пропускали до суду через карантинні обмеження.

Лише два судові засідання офіційно були закритими за ухвалою суду. В одному з них (злочин сексуального характеру щодо неповнолітнього) спостерігача не допустили на розгляд, а в іншому – з ініціативи суду було постановлено ухвалу про розгляд справи в закритому судовому засіданні (неповнолітній обвинувачувався в замаху на вбивство).

У 6-ти випадках (з 13-ти) відвідати судові засідання допомогло лише доручення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на проведення моніторингу, оскільки суди зачинили свої двері перед слухачами внаслідок карантину.

З 13-ти відвіданих судових засідань у 8-ми випадках справа була анонсована на дошці оголошень суду, у 12-ти – на сайті суду. У 3-ох випадках прізвище дитини зазначалося в анонсі на дошці оголошень суду, у 6-ти випадках у пошуковій системі для відстеження стадій судових процесів court.gov.ua/fair.

Лише в 2-ох випадках з 7-ми прізвище неповнолітньої особи, яка є обвинуваченою (підозрюваною), не було зазначено.

У 5-ти випадках в самому судовому засіданні розголошувалися персональні дані дитини, включаючи дату народження і адресу проживання.

Аналіз судових рішень показав, що розгляд більшості кримінальних справ за участі дитини відбувається у відкритих судових засіданнях. В окремих випадках суди не вживають достатньо заходів для забезпечення права дитини на приватність.

Так, 39 кримінальних справ за участі дитини, рішення у яких були об'єктом моніторингу, розглядалися у відкритих судових засіданнях. Лише у 3-ох справах судовий розгляд був закритим, ще у 6-ти випадках судові рішення не містили такої інформації.

У деяких випадках проведення відкритого судового розгляду, на нашу думку, могло порушувати право на приватність. Зокрема, у 2 з 4 досліджених випадків, кримінальні справи про злочини сексуального характеру стосовно дітей, розглядалися у відкритому судовому засіданні.

Проблемним аспектом є також викладення у відкритий доступ інформації, яка хоч і не прямо ідентифікує дитину, однак полегшує встановлення її особи. Так, в опублікованих судових рішеннях часто згадується інформація про навчальний заклад, а також конкретний клас, у якому навчається дитина.

«...неповнолітнього ОСОБА_2 , ІНФОРМАЦІЯ_2 , уродженця с. Колодяжне Ковельського району Волинської області, українця, громадянина України, з неповною середньою освітою, учня 11-го класу загальноосвітньої школи І-ІІІ ступеня с. Колодяжне Ковельського району, не одруженого...».

З вироку Ковельського міськрайонного суду Волинської області⁸⁰

80 Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86935335>.

15. ПРАВО НА ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

Міжнародні стандарти гарантують дитині право на правничу допомогу, зокрема й безоплатну.

Відповідно до *Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)* (правило 15.1), дитина повинна мати право бути представленою адвокатом, а також мати право на звернення за безоплатною правничою допомогою.

Це право гарантуються як дітям, які обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення, так і дітям-жертвам чи свідкам злочину. Зокрема, відповідно до *Керівних принципів, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів* (ст. 22), діти-жертви і свідки злочинів повинні користуватися правом на ефективну допомогу, зокрема й правничу.

Особливо важливим є надання правничої допомоги дитині у ситуаціях конфлікту інтересів між дітьми та їхніми законними представниками (батьками, опікунами), коли останні з якихось причин не діють в інтересах дитини.

У таких випадках міжнародні стандарти вимагають призначити дитині спеціального представника, який повинен дбати про її інтереси. Так, згідно з *Конвенцією Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства* (ст. 31), кожна держава повинна передбачити можливість для судових органів призначати спеціального представника для жертви тоді, коли, згідно з національним законодавством, вона може мати статус сторони в кримінальному провадженні, й тоді, коли особам, які несуть батьківську відповідальність, заборонено представляти дитину в такому провадженні через конфлікт інтересів між ними та жертвою.

Важливо, щоб у ситуаціях конфлікту інтересів, призначені представники не фінансувалися прямо або опосередковано батьками дитини, адже у зворотному випадку їх незалежність було б складно гарантувати. Відповідні рекомендації фінансувати представників за рахунок держави містяться у *Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх»* (п. 8) та *Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей* (п. 37-38 розділу IV). Також, відповідно до п. 101 пояснювальної записки до *Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей*, для того, щоб право на представника не існувало лише на папері, держави мають вжити заходів для полегшення доступу дитини до адвоката, розробивши відповідні механізми.

Значущим елементом міжнародних стандартів щодо права дитини на представника є фаховість та досвід роботи адвоката, який залучається до представництва інтересів дитини. Відповідно до *Керівних принципів щодо правосуддя, дружнього до дітей* (п. 39 розділу IV), адвокати, які представляють інтереси дітей, мають бути навчені та обізнані про права дітей і пов'язані з ними питання, отримувати поточну і поглиблену підготовку та бути у змозі спілкуватися з дітьми відповідно до їхнього рівня розуміння.

Національне кримінальне законодавство здебільшого відповідає вимогам міжнародних стандартів щодо забезпечення дитині права на правничу допомогу, проте є певні перешкоди щодо доступу до безоплатної правничої допомоги.

Участь захисника є обов'язковою у кримінальних провадженнях, де у вчиненні кримінального правопорушення підозрюють або обвинувачують дитину або стосовно неї передбачається застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 52 *Кримінального процесуального кодексу України*). Такий захисник повинен бути залучений з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою.

Відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу»⁸¹ (ст. 14) діти є суб'єктами права на безоплатну вторинну правничу допомогу, яка включає здійснення захисту, складання процесуальних документів, представництво інтересів у судах та інших органах.

Водночас, у супереч міжнародним стандартам, процедура доступу дитини до безоплатної правничої допомоги не є спрощеною. Навпаки, дитині складніше реалізувати своє право, оскільки відповідно до закону доступ до безоплатної правничої допомоги здійснюється лише через її законного представника. Потенційно така процедура створює ризики неотримання відповідної допомоги, якщо інтереси дитини та її законного представника не збігаються.

Ще однією прогалиною національного законодавства є відсутність будь-яких вимог щодо наявності спеціальної підготовки в адвоката, який залучається до представництва інтересів дитини.

Участь адвоката не є обов'язковою, якщо дитина є жертвою або свідком (наприклад, під час допиту чи вчинення інших процесуальних дій за її участю), або коли її притягують до адміністративної відповідальності. Хоча вона має право на участь адвоката у таких справах, зокрема й за рахунок держави.

Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає можливість представництва інтересів дітей їхніми законними представниками, а також іншими фахівцями, які відповідно до закону можуть надавати правничу допомогу. Закон однак не містить імперативної вимоги залучати будь-яких представників (у тому числі законних) до розгляду справи про вчинення адміністративного правопорушення. Таким чином, можливим є розгляд справи щодо дитини без участі її представника.

Під час інтерв'ю фахівці повідомили про складність отримання правничої допомоги у випадку конфлікту з батьками (законними представниками), якщо вони відмовляються діяти в інтересах дитини.

І хоч законодавство передбачає можливість заміни законного представника, але думка дитини сама по собі не є підставою для цього.

Існує проблема доступу дитини до правничої допомоги у ситуаціях конфлікту інтересів з її законними представниками. Під час інтерв'ю фахівці наводили приклади невідповідності дій законного представника інтересам дитини (особливо, у випадках, коли дитина є жертвою, зокрема домашнього насилля) і складнощі у реагуванні на таку поведінку.

Така проблема існує як на рівні законодавства, адже доступ до правничої допомоги здійснюється через законного представника, так і на рівні практики – іноді державні структури відмовляються працювати з дитиною без участі законного представника.

«Мама сама заявляє в поліцію. А потім, під час обрання запобіжного заходу кривднику, мама заявляє, що це просто вона перебільшила, вони помирилися, а в дитини ноги поламані. Мама залежна від тата, боїться його. А я не маю права забрати дитину з сім'ї, не можу її убезпечити. Це дуже велика проблема. Треба створити інститут, який би мав можливість швидко реагувати, вилучати дітей негайно з небезпечного середовища, з наступним судовим контролем».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

81 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.

«У нас законні представники – це фактичні власники дитини. Вони визначають, яку найкраще обрати тактику, якого адвоката найняти, вирішують захищати чи не захищати її інтереси. Для того, щоб щось було по-іншому, треба, щоб втрутилися, наприклад, інші родичі, що збільшого не відбувається».

Адвокатка, м. Київ та Київська область

«Державні органи, центри безоплатної правової допомоги, поліція без законного представника не працюють з дитиною. У моїй практиці був випадок, коли дитина не змогла отримати допомогу без законних представників, з якими були погані відносини, а згодом це вилилося в судову справу. Я знаю, що є телефони довіри, куди може зателефонувати дитина, в мене є записаний такий номер громадських організацій, щоб за потреби могли звернутись клієнти. Але все ж таки державні органи наполягають на наявності батька чи матері, хоча бувають ситуації, коли це неможливо, коли допомоги потребує дитина».

**Адвокатка з системи безоплатної правової допомоги,
медіаторка, Хмельницька область**

Часто діти не поінформовані про можливість звернутися за захистом, і навіть особи, які працюють з дітьми, не завжди знають, як діяти в ситуаціях конфлікту інтересів із законним представником.

«Здебільшого дитина не знає про такі можливості як звернутися по спеціального представника, захисника. Наприклад, був випадок у практиці, коли дівчина у 16-річному віці вирішила свідчити проти маминого брата, який чинив сексуальне насильство щодо неї, коли їй було 10 років. І мати була категорично проти, адже не хотіла виносити цей скандал із сім'ї. І от не було роз'яснень щодо того, як діяти. Це потребує широкого інформування про такі можливості і самої дитини, і сім'ї, і безпосередньо учасників цього процесу, тому що про це дуже мало знають».

Психологиня, м. Київ

Моніторинг Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини виявив приклади формального ставлення окремих адвокатів до захисту прав неповнолітніх.

Так, під час моніторингу слідчих ізоляторів, проведеного у 2020 році, було з'ясовано, що 9 неповнолітніх, яких утримують у слідчому ізоляторі понад півроку, адвокат відвідував лише один раз; 11 осіб, які перебувають понад півроку, адвокат не відвідав жодного разу; 5 неповнолітніх осіб, які утримуються понад рік, адвокат відвідував лише один раз. У державній установі «Львівський СІЗО» неповнолітній утримується більше двох років, адвокат якого не відвідав його жодного разу.

16. ПРАВО НА ПРЕДСТАВНИЦТВО І ПІДТРИМКУ

Окрім права на правничу допомогу, дитина, яка є учасником кримінального процесу, має право на підтримку близьких осіб.

На відміну від юридичного представництва, така підтримка є суттєвим елементом загальної психологічної та емоційної підтримки дитини, яка повинна надаватися протягом усього процесу. Правило 15.2 *Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»)* передбачає право батьків або опікунів брати участь в судовому розгляді, а компетентний орган може й вимагати такої участі в інтересах дитини, а так само в інтересах дитини може і відмовити в такій участі.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства розширює цей стандарт, передбачивши, що дитина для участі в процедурі опитування може супроводжуватися законним представником або, де це доцільно, будь-яким дорослим на свій вибір, якщо не буде ухвалено вмотивованого рішення про інше (п. f ч. 1 ст. 35).

До участі у процесі залучаються законні представники неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого. Також передбачена підтримка педагога, психолога чи лікаря.

У такій ролі, як правило, залучаються батьки дитини, а в разі їх відсутності – опікуни чи піклувальники, інші повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, а також представники органів опіки і піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває дитина. У разі, якщо інтереси законного представника суперечать інтересам дитини, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду такий законний представник підлягає заміні (ст. 44 *Кримінального процесуального кодексу України*). Також закон передбачає можливість залучення до окремих процесуальних дій за участю дитини педагога, психолога або навіть лікаря.

Національне законодавство також пов'язує можливість проведення окремих процесуальних дій з присутністю законних представників або інших, визначених законом осіб. Зокрема відповідно до ст. 226 цього Кодексу допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Це є додатковою гарантією отримання дитиною емоційної підтримки під час процесу, а також допомогою для представників органу кримінальної юрисдикції у встановленні контакту з дитиною.

Водночас Кримінальний процесуальний кодекс України непослідовний у регулюванні питання про обов'язковість залучення законного представника, педагога або психолога чи навіть лікаря. Наприклад, на досудовому розслідуванні під час допиту особи віком до 18 років або проведення слідчої дії за її участю (незалежно від її процесуального статусу) залучення таких осіб є обов'язковим (ст. 226 і 227). У суді ж допит свідка чи потерпілого обов'язково проводиться із залученням законного представника, педагога чи психолога, лише якщо йому чи їй не виповнилося 14 років (ст. 354), якщо виповнилося – тоді це робиться за розсудом суду.

Проте ст. 491 цього Кодексу містить інше регулювання: законний представник, педагог чи психолог, а в разі необхідності – лікар беруть участь у допиті за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника, лише якщо неповнолітній не досяг 16 років або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим.

Стаття 226. Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи

1. Допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

...

Стаття 227. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря у слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи

1. При проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря.

....

Стаття 354. Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого

1. Допит малолітнього свідка і, за розсудом суду, неповнолітнього свідка проводиться в присутності законного представника, педагога чи психолога, а за необхідності – лікаря.

...

Стаття 491. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря в допиті неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого

1. Якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим, на його допиті за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності – лікаря.

...

Витяги з Кримінального процесуального кодексу України

Таким чином, Кримінальний процесуальний кодекс України встановив суперечливі правила стосовно (не) обов'язковості залучення законного представника, педагога чи психолога для неповнолітнього підозрюваного і обвинуваченого, а також різні правила для неповнолітніх свідків та потерпілих – залежно від етапу кримінального провадження. Ці правила не уніфіковані.

Респонденти повідомили про поширену проблему формального підходу до залучення осіб для представництва інтересів або підтримки дитини, без жодної практичної користі для результату.

Такі особи часто не мають відповідної підготовки, а залучаються лише для дотримання букви закону. Декілька фахівців повідомили, що, з їхнього досвіду, «для галочки» найчастіше залучаються педагоги, які не відіграють жодної корисної ролі у процесі. Також повідомляли про неефективну участь у судовому розгляді представників служби у справах дітей.

«Для мене присутність педагога на допиті – це архаїзм, переписаний з колишнього Кримінального процесуального кодексу. Психолог може налагодити контакт, зрозуміє чи дитина відкрилася чи ні, допоможе дитині усвідомити певні речі. А педагог – просто формальне перебування, щоб дотриматись вимог КПК. Психологи, на жаль, дуже рідко беруть участь».

Адвокатка з системи безоплатної правової допомоги, Вінницька область

«Якщо говорити про співпрацю із Службою у справах дітей, яка має захищати права дітей, то вони можуть навести мільйон причин, чому працівники служби не прийдуть на засідання і не мають цього робити. Інколи прошу: "будьте людьми, дитині треба допомогти", а мені відповідають: "законодавством не передбачено". Інколи працівники служби приходять в засідання і кажуть: "ми нічого не знаємо, але зі всім погоджуємося"».

Прокурорка (область не вказана за проханням респондентки)

Іноді державні органи ставлять можливість проведення окремих процесуальних дій з дитиною у залежність від активності законних представників.

«Якщо батьки (мама, наприклад) хоче, щоб дитина була заслухана, то це проблема мами забезпечити психолога, педагога. Не проблема суду, не проблема поліції. Не забезпечили, ну, тоді дитина не буде допитана, а якщо хочете, щоб дитина була допитана, це ваші проблеми».

Адвокатка, Львівська область

17. ВПЛИВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Більшість респондентів не помітили впливу збройного конфлікту на кримінальні провадження за участі дітей або не мали досвіду участі у таких процесах. Водночас деякі учасники повідомили, що збройний конфлікт психологічно травмував дітей, і це могло визначати їхню поведінку. В окремих місцях траплялися конфлікти між переселенцями та місцевими мешканцями за участі дітей, образи або булінг дітей з огляду на їхній статус переселенця.

Респонденти, які відчували вплив збройного конфлікту, найчастіше називали проблемою недостатні зусилля із соціалізації переселенців, що впливало на залучення дітей до злочинної діяльності, особливо на початковому етапі.

«Коли була перша хвиля приїзду ВПО до міста та області (у 2014-15 роках), людям було важко знайти роботу, а дітям соціалізуватись, і були випадки вчинення злочинів дітьми серед числа ВПО. Але в подальшому за моїми спостереженнями адаптація відбулась. Виділити категорію «ВПО-діти» як категорію ризику зараз не можу».

Прокурор місцевої прокуратури, Черкаська область

«Багато дітей і батьків переїхали із непідконтрольної території із травмованою психікою. Їм не надається допомога, не проводиться реабілітація».

Адвокатка, Одеська область

Ще однією проблемою, яку згадували респонденти, є конфлікти між місцевими мешканцями та переселенцями, зокрема й за участі дітей. Дві респондентки повідомили, що їм відомі приклади упередженого ставлення до дітей-переселенців, булінгу.

«Існує певне протистояння між переселенцями та іншими жителями міст, звернень багато, зокрема щодо булінгу. Але булінг загалом важко визначити».

Представниця служби у справах дітей, м. Київ

«Кожен соціальний процес впливає та несе свої наслідки... Люди, які є переселенцями, там є нюанси, наприклад, упереджене ставлення, на мою думку. З боку суспільства до таких справ більша увага. Наприклад, була судова справа щодо булінгу за участі ВПО, [представників] медіа у судовій залі було дуже багато».

**Психологиня, судова експертка
Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру МВС України, м. Київ**

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

За останні десять років відбулися **помітні зрушення** у забезпеченні прав дитини в межах кримінального юстиції, зокрема:

- ✓ суттєво поглиблена спеціалізація у справах дітей – створені підрозділи ювенальної превенції у поліції, запроваджені дитячі (ювенальні) слідчі, прокурори і судді;
- ✓ на рівні законодавства наявні спеціальні процедури розгляду справ за участю дітей, вдосконалено законодавство щодо захисту дітей від домашнього насильства, булінгу, від сексуальної експлуатації та сексуального насильства;
- ✓ хоч і повільно, але набуває поширення практика використання методики «зеленої кімнати» для допиту дітей;
- ✓ запроваджена можливість дистанційного допиту – за допомогою відеоконференції;
- ✓ створені центри безоплатної вторинної правової допомоги, де гарантовано надається допомога дітям;
- ✓ доведено на практиці успішність медіації у кримінальних справах дітей для виведення їх із системи кримінального юстиції;
- ✓ запроваджено інститут пробації, зокрема досудові доповіді, які дають суду різнопланову інформацію про дитину у конфлікті із законом;
- ✓ збільшення кількості навчань з питань правосуддя, дружнього до дитини.

Попри ці досягнення, результати дослідження дотримання прав дитини у справах кримінального характеру, проведеного за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні спільно з Секретаріатом Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у 2020 році, залишаються невтішними. До загальних проблем у сфері правосуддя (кадровий голод, надмірне навантаження, відсутність достатньої підготовки, фінансування, координації тощо) додаються **специфічні проблеми**:

- ✓ дотримання вимог законодавства часто супроводжується надмірним формалізмом, що призводить до ігнорування справжніх цілей закону, міжнародних стандартів і потреби забезпечити найкращі інтереси дитини (наприклад, у судах дитяча спеціалізація часто визначається за всіма суддями, які розглядають кримінальні справи; інструментарій методики «зеленої кімнати» часом ігнорується лише тому, що не згадується в законодавстві, а інколи він обмежується лише зеленим кольором стін);
- ✓ дитячою спеціалізацією, особливо в судах, зазвичай НЕ охоплюються справи за участю дітей-потерпілих, дітей-свідків, дітей, обвинувачених у вчиненні адміністративних проступків, а також питання, які вирішує слідчий суддя за участю дитини;
- ✓ дитяча спеціалізація здебільшого заснована на стажі працівника системи кримінального юстиції, але переважно не підкріплена спеціальною підготовкою;

- ✓ заходи щодо спеціалізованого навчання є фрагментарними, не мають системного, міждисциплінарного характеру, найчастіше обмежуються питаннями застосування законодавства;
- ✓ серед слідчих і суддів така спеціалізація є додатковою до розгляду інших справ, що зазвичай нівелює її очікувані переваги;
- ✓ недостатньо психологів / соціальних педагогів, спеціально підготовлених до роботи з дітьми у контакті із законом, та відсутній реєстр таких фахівців;
- ✓ в органах системи кримінальної юстиції здебільшого відсутні належні умови, адаптовані до потреб роботи з дітьми (відповідні приміщення, обладнання тощо);
- ✓ відсутні єдині нормативні вимоги до облаштування та процедури проведення опитування дітей за методикою «Зелена кімната», що призводить до застосування різних варіацій цієї методики або незастосування її взагалі;
- ✓ для провадження за участю дітей нерідко використовуються зали з металевими або скляними загородженнями («клітками», «акваріумами»), більше того, обвинувачених дітей, які перебувають під вартою, часто поміщують за ці загородження;
- ✓ діти морально травмуються і виснажуються, проходячи багаторазові розмови стосовно тих самих обставин (з адвокатами, слідчими, експертами, суддями тощо), відеозаписи допиту дитини, здійснені слідчими з дотриманням процедурних гарантій, не можуть бути визнані джерелом доказів;
- ✓ діти-жертви і свідки часто не визнаються потерпілими від домашнього насильства;
- ✓ не забезпечується достатня інформаційна підтримка дітей, зокрема відсутні адаптовані до рівня розуміння дітей вебсайти, які б давали уявлення про те, як функціонує система правосуддя щодо дітей;
- ✓ відсутня система психологічної підтримки дітей-жертв, дітей-свідків злочинів (програми психологічної реабілітації);
- ✓ кримінальні провадження за участю дітей часто розглядаються з порушенням розумних строків, оскільки вимога про пріоритетність розгляду таких справ не дотримується на практиці (доведено статистичним аналізом, моніторингом судових засідань, результатами численних інтерв'ю);
- ✓ вимоги про конфіденційність розгляду кримінальних проваджень, де діти є обвинуваченими або жертвами насильства, часто не забезпечуються в судах (розгляд таких справ здебільшого є відкритим);
- ✓ хоч за дітьми закріплено право на отримання безоплатної вторинної правничої допомоги, доступ до неї можливий лише через законного представника; якість такої допомоги не завжди є належною;
- ✓ законодавство і практика недостатньо реагують на ситуації конфлікту інтересів дитини і законних представників, а також не дають дитині право обирати представника своїх інтересів, де це доцільно;
- ✓ процедура Кодексу про адміністративні правопорушення практично не містить особливостей розгляду справ щодо дітей, не забезпечуючи їх потреб та інтересів.

Для подолання цих викликів **доцільно:**

- ✓ розширити дитячу спеціалізацію, зокрема поширити таку спеціалізацію слідчих, дізнавачів також на справи за участю дітей-свідків, дітей-потерпілих; прокурорів – на справи за участю дітей-свідків; суддів – на справи за участю дітей-потерпілих, дітей-свідків, дітей, обвинувачених у вчиненні адміністративних проступків, а також на питання, які вирішує слідчий суддя за участю дитини, та інші питання, до розгляду яких залучаються діти;

Коментар: необхідні зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення (Верховна Рада України), це можна досягнути також без змін до законів через рішення зборів суддів у загальних судах, зміни до підзаконних актів, які стосуються слідчих підрозділів поліції і підрозділів ювенальної превенції (Міністерство внутрішніх справ України), зміни до наказу з питань захисту інтересів дітей (Генеральний прокурор).

- ✓ де можливо, не обтяжувати фахівців, які мають дитячу спеціалізацію, розглядом інших справ;

Коментар: цього можна досягнути через внутрішньоорганізаційні зміни в судах, прокуратурі, поліції.

- ✓ під час визначення дитячої спеціалізації враховувати передусім наявність необхідної підготовки (спеціальних знань, здібностей і навичок) і мотивації. У разі визначення спеціалізації, за відсутності спеціальної підготовки, особі має бути забезпечена можливість якнайшвидше пройти підготовку і отримати відповідні настанови (методичні рекомендації) та іншу консультаційну підтримку;

Коментар: через зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів» відмовитися від стажу як визначального чинника для визначення спеціалізації суддів у справах за участю дітей (Верховна Рада України); заклади спеціальної підготовки слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів мають забезпечити таку підготовку та підтримку відповідних фахівців.

- ✓ запровадити системне навчання дитячих дізнавачів, слідчих, прокурорів, адвокатів, психологів, працівників служби пробації, надаючи перевагу спільним, міждисциплінарним інтерактивним тренінгам; створити спільноту таких спеціалістів з метою обміну інформацією та більш ефективної комунікації для кращого забезпечення найкращих інтересів дітей; за допомогою тренінгів підвищити чутливість відповідних спеціалістів до проблем дискримінації та гендерних питань;

Коментар: заклади спеціальної підготовки слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів, взаємодіючи між собою, мають забезпечити таку підготовку та підтримку.

- ✓ розробити і сформувати електронну бібліотеку прикладних настанов (методичних рекомендацій, кращих практик, відеотренінгів, симуляторів, тестів тощо) для різних аспектів роботи з дітьми в контакті із законом;

Коментар: це може забезпечити Міністерство юстиції України спільно із закладами спеціальної підготовки.

- ✓ розробити адаптовані до розуміння дітей сайти, додатки тощо, які були б зручним джерелом поданої у доступній формі інформації про те, як влаштована та функціонує система правосуддя для дітей;

Коментар: це може забезпечити Міністерство юстиції України або ж відповідні органи системи кримінальної юстиції.

- ✓ сприяти поширенню використання методики «Зелена кімната», зокрема через підготовку відповідних фахівців, забезпечення необхідним обладнанням, вироблення логістичних алгоритмів;

Коментар: це можуть забезпечити заклади спеціальної підготовки при підтримці органів, які відповідають за матеріально-технічне забезпечення органів системи кримінальної юстиції.

- ✓ визнати можливість визнання судом джерелом доказів відеозапис допиту дитини-свідка або жертви, зроблений на етапі розслідування з дотриманням методики «зеленої кімнати», відеофіксацію повідомлення дитиною про злочин без проведення повторного допиту в суді за відсутності нагальної потреби;

Коментар: необхідні зміни до Кримінального процесуального кодексу України (Верховна Рада України).

- ✓ запобігати небажаним контактам дітей-потерпілих чи свідків з обвинувачуваними особами. У разі потреби розміщувати їх у різних приміщеннях, під час засідань забезпечуючи відеоконференцз'язок між цими приміщеннями;

Коментар: це можуть забезпечити органи системи кримінальної юстиції, передусім суди.

- ✓ подбати про створення комфортніших умов для розгляду справ за участю дітей та перебування їх у відповідних приміщеннях; уникати проведення допитів, засідань в приміщеннях та умовах, які можуть завдати психологічної травми/стресу дитині, зокрема, не використовувати зали з металевими або скляними загородами для провадження щодо неповнолітніх;

Коментар: це можуть забезпечити органи системи кримінальної юстиції, передусім суди і поліція.

- ✓ враховувати стандарти щодо забезпечення сприятливого для дитини середовища під час затвердження державних будівельних норм, проектування/перепланування приміщень судів, органів поліції, які працюють з дітьми;

Коментар: це може забезпечити центральний орган виконавчої влади з питань будівництва та архітектури спільно з Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України і Державною судовою адміністрацією України.

- ✓ спочатку як експеримент, а пізніше у кожному великому місті з районним поділом створити для цих міст центри правосуддя для дітей – поєднати різні органи системи правосуддя, які працюють з дітьми, в спільних або пов'язаних будівлях зі сприятливою екосистемою для дітей, із супроводом психологів, інших необхідних фахівців;

Коментар: вимагає взаємодії і координації Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Державної судової адміністрації України, відповідних органів місцевого самоврядування. Законом доцільно передбачити можливість розгляду справ за участю дітей одним судом у межах територіальних округів різних судів, наприклад, у межах великого міста, де функціонує декілька судів (Верховна Рада України).

- ✓ посилити контроль за якістю виконання адвокатами безоплатної правничої допомоги обов'язків із захисту неповнолітніх осіб, які перебувають у контакті або конфлікті із законом;

Коментар: це може забезпечити Міністерство юстиції України.

- ✓ передбачити у Законі України «Про безоплатну правову допомогу» можливість дитини особисто звертатися за отриманням вторинної правничої допомоги;

- ✓ визначити у Кодексі про адміністративні правопорушення особливості процедури розгляду справ щодо дітей з метою дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. МЕТОДОЛОГІЯ МОНІТОРИНГУ ДОТРИМАННЯ СТАНДАРТІВ ПРАВОСУДДЯ, ДРУЖНЬОГО ДО ДИТИНИ, ПІД ЧАС СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ ТА СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

I. МЕТА І ЗАВДАННЯ МОНІТОРИНГУ

Мета моніторингу – визначити стан дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні під час кримінальних проваджень та проваджень у справах про адміністративні правопорушення на певний період часу.

Завдання моніторингу:

- 1) одержати систематизовані кількісні та якісні емпіричні дані про стан дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні під час проваджень у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення;
- 2) визначити проблеми системного характеру, що пов'язані із дотриманням стандартів правосуддя, дружнього до дитини, під час проваджень у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення;
- 3) за можливості виявити особливості провадження у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення, зумовлені впливом збройного конфлікту (Автономна Республіка Крим, Донецька і Луганська області);
- 4) за наявності показників за минулі періоди визначити тенденції у дотриманні стандартів правосуддя, дружнього до дитини;
- 5) напрацювати рекомендації для покращення ситуації із дотриманням стандартів правосуддя, дружнього до дитини;
- 6) надати об'єктивну систематизовану інформацію про стан дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, в Україні під час проваджень у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення у вигляді публічного звіту.

II. ПРЕДМЕТ І ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ МОНІТОРИНГУ

Предмет моніторингу – засідання у межах судового провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення, де учасником процесу є дитина. Моніторинг спрямовано на оцінювання стану дотримання передусім таких стандартів:

- належні умови перебування для дитини і адекватне поводження з нею;
- зрозумілість судового процесу і право дитини бути поінформованою;
- право дитини висловити свою думку;
- право на гідність;
- право на конфіденційність (повагу до приватного життя);
- право на захист, представництво і підтримку;
- рівність, недискримінація та врахування гендерних аспектів;
- право на швидкий розгляд;
- активна роль органу в забезпеченні найкращих інтересів дитини.

III. ЕТАПИ МОНІТОРИНГУ

Моніторинг складається з трьох етапів:

- 1) підготовка моніторів;
- 2) діагностичний етап;
- 3) аналітичний етап (підготовка доповіді).

Підготовка моніторів включає проведення тренінгу для зацікавлених осіб із вищою юридичною освітою, а також забезпечення необхідними довідковими та інструментальними матеріалами.

Тренінг спрямований на:

- 1) ознайомлення моніторів із міжнародними та національними стандартами судового провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення за участю дитини;
- 2) ознайомлення моніторів із завданням та методологією моніторингу та змістом анкет;
- 3) вироблення базових навичок моніторингу;
- 4) формування команди та налагодження ефективної комунікації між моніторами, а також між командою моніторів та експертами (аналітиками), які узагальнюватимуть результати моніторингу.

Діагностичний (польовий) етап включає:

- 1) інтерв'ювання суддів, присяжних, прокурорів, слідчих, адвокатів, правозахисників, працівників органів пробації, які мають досвід у розгляді справ за участю дітей (додаток 2);
- 2) інтерв'ювання дітей-учасників провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення (додаток 3);
- 3) моніторинг судових засідань в межах провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення (додаток 4).

Орієнтовний перелік справ для моніторингу наведено у додатку 1.

Про конкретні засідання для моніторингу можна дізнатися із сайтів судів або ж налагодивши контакти з представниками прокуратури чи суду, наприклад, під час інтерв'ю.

Моніторинг судових засідань проводиться з використанням методики, розробленої на запит Координатора проектів ОБСЄ в Україні (Банчук О., Куйбіда Р., Середа М. *Моніторинг судового процесу: посібник для громадських об'єднань*. – К.: ВАІТЕ, 2015. – 70 с.).

Кількість та інші параметри інтерв'ю і судових засідань визначаються з огляду на бюджету і розмір команди конкретного моніторингу.

Результати інтерв'ю та моніторингу засідань фіксуються за допомогою аудіозапису, а також в анкетах (додатки 2-4). Анкети заповнюються через гугл-форми.

Аналітичний (кабінетний) етап включає:

- 1) аналіз судових рішень у справах, пов'язаних з інтересами дитини (може виконуватися під час реалізації польового етапу, додаток 5);
- 2) опрацювання та узагальнення кількісних результатів та описових складових анкет;
- 3) експертну оцінку результатів інтерв'ю та моніторингу засідань з визначенням типових та аномальних практик;
- 4) за наявності результатів попереднього моніторингу – порівняння відповідних даних;
- 5) формулювання висновків та рекомендацій щодо вирішення виявлених проблем;
- 6) підготовку доповіді.

Параметри таблиці для аналізу судових рішень наведені у додатку 4.

IV. ОЧІКУВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Очікуваним результатом дослідження є:

- 1) підвищення обізнаності ключових стейкхолдерів про стан забезпечення процесуальних прав дитини в Україні під час судового провадження в кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення та можливі сценарії вирішення виявлених проблем;
- 2) посилення спроможності українських органів розглядати кримінальні справи та справи про адміністративні правопорушення за участі дітей у спосіб, який відповідає міжнародним стандартам.

V. ОРІЄНТОВНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПРАВ ДЛЯ МОНІТОРИНГУ

Під час моніторингу рекомендовано відвідувати судові засідання у:

- 1) кримінальних провадженнях, де дитина є:
 - свідком;
 - потерпілою;
 - підозрюваною, обвинуваченою особою;
 - особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності і щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру.

Це можуть бути засідання щодо обрання запобіжного заходу, вирішення інших питань слідчим суддею, судовий розгляд справи по суті, апеляційний розгляд тощо.

- 2) розгляді справи про адміністративне правопорушення, де дитина є:
 - свідком;
 - потерпілою;
 - особою, яка притягається до адміністративної відповідальності.

Важливо, щоб в усіх випадках дитина брала участь у засіданні особисто.

Під дитиною тут розуміється малолітня і неповнолітня особа, а також особа, яка досягла повноліття під час здійснення кримінального провадження (провадження у справі про адміністративне правопорушення), особа, яка в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту – після досягнення 18 років⁸².

VI. ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ІНТЕРВ'Ю З ПРОФЕСІЙНИМИ УЧАСНИКАМИ

Орієнтовний перелік питань для інтерв'ю в межах моніторингу дотримання процесуальних прав дитини під час розгляду кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення

Технічна інформація

Прізвище та ім'я інтерв'юера	
Дата інтерв'ю	
Прізвище, ім'я, по батькові респондента	
Місце роботи/діяльності респондента, посада (зазначити повні назви)	
Сфера повноважень (діяльності) поширюється на область/район	
Контакти респондента(-ки) та який спосіб подальшого зв'язку найбільш зручний	
Чи можна посилатись на респондента у доповіді, цитуючи відповіді? (Якщо респондент бажає, щоб якась інформація з відповідей не використовувалася у доповіді або була знеособлена, зазначте про це.)	
Суддя касаційної інстанції	

⁸² Регламентований процесуальним законом особливий порядок здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх поширюється і на осіб, які досягли повноліття під час здійснення кримінального провадження, а також на випадки, коли особа в одному кримінальному провадженні обвинувачується у вчиненні кримінальних правопорушень, частину з яких нею вчинено до, а решту – після досягнення 18 років. Див. п. 2 Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» // <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13#n83>.

Досвід респондента

1. У яких із зазначених видах справ за участі дитини Ви брали участь?
 - лише в кримінальних провадженнях
 - лише у справах про адміністративні правопорушення
 - як у кримінальних провадженнях, так і в справах про адміністративні правопорушення
2. У якій ролі Ви брали участь у цих процесах?
3. Перелічіть, будь ласка, види справ, у яких Ви брали участь? Який з видів є найбільш поширеним у Вашій практиці? Як давно Ви працюєте з цими справами та коли була остання подібна справа?
4. Опишіть, будь ласка, практичні особливості розгляду таких справ (за участі дітей). Зосередьтесь, будь ласка, на тому, як це відбувається на практиці, а не на законодавчих вимогах.

Забезпечення дружнього до дітей ставлення та організація судового процесу

5. Чи обирається спеціально приміщення для розгляду справи, допиту та здійснення інших процесуальних дій за участю дитини на різних стадіях провадження? Якщо так, то як саме?
6. Чи проявляє суд (суддя, працівники суду) в кримінальному провадженні чи провадженні у справі про адміністративне правопорушення особливе ставлення до дитини, відмінне від звичайного ставлення до учасників процесу? У чому це проявляється? Чи залежить це і як саме від статусу дитини в провадженні? Яким чином суд запобігає можливому стресу дитини та іншому негативному впливу на неї?
7. Чи залучаються педагоги/психологи, а якщо так, то на яких стадіях провадження та для здійснення яких процесуальних дій (з Вашого досвіду)?

Дотримання права на інформацію та консультацію

8. Чи є якісь особливості повідомлення дитини про виклик до органу розслідування / суду? Чи існує практика додаткового повідомлення, виклику, надання інформації та/або додаткових роз'яснень дітям безпосередньо, окрім тих, що надаються батькам або іншим законним представникам? Якщо така практика є, то у який спосіб відбувається таке інформування (усно чи письмово)?
9. Яким чином батьки або інші законні представники повідомляються про обвинувачення проти дитини? Яким чином повідомляється дитина? Чи роз'яснюються їм при цьому детально суть обвинувачення, можливі наслідки, їхні права? Як пересвідчитися, що інформація є зрозумілою як дитині, так і батькам (іншим законним представникам)?
10. Що з переліченого траплялося у Вашій практиці? Наскільки ці явища є поширеними?
 - до початку засідання, дитину ознайомили з приміщенням органу, посадовими особами, які супроводжуватимуть її протягом засідання;
 - під час засідання орган пояснив дитині її права, суть спору, іншу важливу інформацію, ураховуючи її рівень

зрілості, вік та мову, яку вона здатна зрозуміти; Зокрема роз'яснено право бути вислуханою і право на врахування думки дитини;

- засідання, в яких беруть участь діти, адаптовані до темпу і тривалості концентрації уваги дитини, слухання не тривають надто довго;
 - після засідання дитина була поінформована щодо подальших кроків, зокрема про право на апеляцію;
 - наявні додаткові друковані пам'ятки, стенди з пам'ятками про права дитини чи вони адаптовані до різних рівнів зрілості, віку дитини;
 - роз'яснюються окремо батькам або іншим законним представникам їхні права та права їхніх дітей.
11. Стаття 495 КПК визначає, що суд має право своєю ухвалою видалити неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього. Після повернення неповнолітнього обвинуваченого головуючий знайомить його з результатами дослідження обставин, проведеного за його відсутності, і надає йому можливість поставити запитання особам, які були допитані за його відсутності. Чи зіштовхувалися Ви з практикою застосування цієї норми? Чи є потреба у ній? Як Ви оцінюєте таку практику?
 12. Чи суд додатково роз'яснює суть вироку (постанови у справі про адміністративне правопорушення) дитині, її законним представникам, його наслідки та право на оскарження? Чи надає додаткові роз'яснення у випадку, якщо прийнято рішення всупереч думці або поглядам дитини. Як пересвідчується, що ця інформація є зрозумілою?
 13. Чи відомі Вам випадки, коли дітям-потерпілим чи свідкам надавали інформацію про тимчасове або остаточне звільнення обвинуваченої або засудженої особи, принаймні у випадках, коли жертві загрожує небезпека? Якщо так, то ким і у який спосіб?
 14. Які Вам відомі джерела отримання дитиною юридичної чи психологічної допомоги та консультації? Чи може дитині отримати таку допомогу, не розкриваючи свого імені?

Дотримання права дитини бути вислуханою

15. З якого віку дитину-свідка чи потерпілого викликали до суду (з Вашого досвіду)?
16. Як часто дитина-свідок чи потерпіла присутні у судових засіданнях? Як та хто оцінює спроможність дитини бути присутньою на судових засіданнях, щоб це не було травматичним для неї?
17. Наскільки частими є випадки заслуховування думки дитини під час прийняття процесуальних рішень у кримінальних провадженнях? Чи зустрічається така практика при розгляді справ про адміністративні правопорушення?
18. Коли Ви берете участь у допиті дитини, які «лайфхаки» (сформовані на власному досвіді правила, методи) використовуєте? Чи діють в органі, що представляєте, внутрішні інструкції з питань допиту дітей?
19. Як часто у допиті дитини беруть участь законний представник, педагог, психолог або лікар під час допиту ди-

тини? Коли виникає у цьому потреба? За чийм рішенням або клопотанням найчастіше вони залучаються? Чи проводиться для них якась підготовча робота?

20. Чи зустрічалися Ви з практикою попереднього допиту дитини із здійсненням відеозапису з подальшим його відтворенням під час судового розгляду? Наскільки вона поширена? Як Ви оцінюєте таку практику?
21. Чи зустрічалися Ви з практикою проведення допиту дитини у режимі відеоконференції під час судового провадження, коли трансляція такого допиту здійснюється до зали суду з іншими учасниками? Наскільки вона поширена? Чи мали можливість учасники справи поставити питання дитині і якщо так, то яким чином? Як Ви оцінюєте таку практику?

Дотримання права на гідність і безпеку

22. Чи були у Вашому досвіді випадки одночасного допиту (очної ставки) дітей-потерпілих/свідків з підозрюваною/обвинуваченою особою? Наскільки це було необхідним?
23. Чи державні органи запобігають на практиці прямому контакту дитини-потерпілої/свідка з підозрюваним/обвинуваченим, зокрема чи забезпечується можливість давати свідчення у кримінальній справі за відсутності підозрюваного/обвинуваченого?
24. Чи з'ясовують державні органи, зокрема суд, ситуацію з утриманням і вихованням дитини, якщо суд вирішує питання про взяття під варту батька/матері або призначення покарання, пов'язаного з позбавлення волі?
25. Чи поміщають підозрюваних / обвинувачених дітей у клітку / прозорий бокс? Якщо так, то в яких випадках? Чи доцільно це?

Дотримання права на захист та призначення спеціального представника

26. Чи роз'яснюється дитині право клопотати про призначення їй спеціального представника*? Якщо так, то чи вдавалося реалізувати таке право дитині?
*Дитина має право клопотати про спеціального представника, а суд має повноваження його призначити під час розгляду судовим органом справ, що стосуються дитини у випадках, коли внутрішнє законодавство позбавляє суб'єктів батьківської відповідальності права представляти дитину в результаті виникнення у них конфлікту інтересів з останньою.
27. Чи вимагається участь батьків у провадженні? Як часто та з яких причин замінюють батьків іншими законними представниками?
28. Наскільки частими є випадки неприбуття законних представників неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого та продовження судового розгляду без них?
29. Хто найчастіше призначається представником дитини у справах, де дитина є потерпілою, тоді, коли особам, які несуть батьківську відповідальність, заборонено представляти дитину в такому провадженні через конфлікт інтересів між ними та жертвою?
30. Наскільки поширеною є практика залучення захисника до справ про адміністративні правопорушення за участі дитини? Чи траплялися Вам випадки, коли суд звертав увагу на доцільність залучення захисника?

31. Як часто як захисника дитини залучають адвокатів системи БПД у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення?

Дотримання права на конфіденційність (повагу до приватного життя)

32. Як часто кримінальні справи та справи про адміністративні правопорушення розглядаються у закритих судових засіданнях? Наведіть приклади, будь ласка. Що є причиною для призначення закритого судового розгляду. Як Ви оцінюєте таку практику?
33. Які вживаються додаткові заходи для забезпечення права на конфіденційність (повагу до приватного життя), безпеку дитини? Наприклад, приховування інформації про ПІБ дитини у відомостях про розгляд справи тощо.
34. Чи є випадки розкриття інформації про участь дитини у кримінальному провадженні третіми особами (наприклад, пресою). Як держава реагує на такі випадки?

Застосування до дитини будь-яких форм обмеження волі

35. На підставі яких відомостей оцінюється особистість підозрюваної чи обвинуваченої дитини, перш ніж приймати рішення про обрання запобіжного заходу?
36. На підставі яких відомостей суд оцінює особистість батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім, перш ніж приймати рішення про передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд. Як суд може впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім? У яких випадках надається перевага дитячій установі?
37. Які запобіжні заходи вживаються до дитини найчастіше? Як часто державне обвинувачення просить застосувати до дитини запобіжний захід у вигляді взяття під варту? Як часто суд задовольняє такі вимоги? Чи часто суд продовжує тримання під вартою? Наскільки формально суди ставляться до цих процедур? Чи достатньо вмотивованими є рішення суду у цих випадках? Наведіть, будь ласка, приклади.
38. Чи є практика звернень слідчих, прокурорів чи суду по допомогу до органів опіки та піклування у кримінальному провадженні чи провадженні у справах про адміністративні правопорушення? Якщо так, то в яких випадках і за якою саме допомогою?
39. Як Ви оцінюєте умови утримання дітей під вартою, чи належними вони є? Чи утримуються діти окремо від дорослих? Чи забезпечується таким дітям уся необхідна соціальна, психологічна, медична, фізична допомога, а також навчання та професійна підготовка?
40. Як Ви оцінюєте практику застосування пробації у справах щодо неповнолітніх? Чи корисний цей інститут для таких справ? Які є проблеми?

Вжиття судом заходів для захисту дитини за власною ініціативою

41. Чи проявляє суд більшу активність (збирає докази, залучає представника зі своєї ініціативи, викликає пред-

ставників служби у справах дітей та уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, надає докладні роз'яснення, з'ясовує інтереси дитини тощо) у справах, що стосуються дітей? У чому це проявляється? Наведіть, будь ласка, приклади зі своєї практики.

Обов'язок суду діяти швидко

42. Чи надають суди пріоритет розгляду кримінальних справ та справ про адміністративні правопорушення за участі дітей? Як швидко розглядаються судові справи за участі дітей? Які заходи вживаються для пришвидшення розгляду таких справ?

Чи впливає на швидкість розгляду справи той факт, що дитина утримується під вартою?

Наведіть, будь ласка, приклади зі своєї практики.

43. Наскільки часто суд вживає заходи до примирення сторін у справах за участі дітей? Чи поширена медіація?

Наведіть, будь ласка, приклади зі своєї практики. Як Ви їх оцінюєте?

Забезпечення недискримінації та врахування гендерних аспектів

44. Чи вважаєте Ви, що в законодавстві України про кримінальне правосуддя за участі неповнолітніх дотримані принципи недискримінації, гендерної рівності? Поясніть Вашу відповідь. Наведіть, будь ласка, найбільш показовий випадок, що ілюструє Вашу відповідь.

45. Чи траплялись у Вашій практиці (або Вам відомі) випадки дискримінації, зокрема порушення гендерної рівності у кримінальних провадженнях чи справах про адміністративні правопорушення? Наведіть, будь ласка, найбільш показовий випадок, який ілюструє Вашу відповідь.

Вплив збройного конфлікту

46. Чи вплинув збройний конфлікт на стан розгляду кримінальних справ чи справ про адміністративні правопорушення за участі дитини? Якщо так, то як саме?

Міжнародні стандарти і законодавство

47. Чи вважаєте Ви, що міжнародні стандарти щодо правосуддя дружнього до дітей у достатньому обсязі втілені в законодавчій базі України? Поясніть Вашу відповідь. Що ще потребує втілення?

48. Які з рішень ЄСПЛ Ви використовуєте у справах за участі дітей?

49. Які Ви можете зазначити позитивні / негативні законодавчі зміни, що впливають на забезпечення прав дитини у кримінальних провадженнях / під час розгляду справ про адміністративні правопорушення протягом останніх 5 років?

50. Що потрібно змінити у законодавстві чи практиці, щоб покращити ситуацію із забезпеченням процедурних прав дитини у кримінальних провадженнях / розгляді справ про адміністративні правопорушення? Чи відомі Вам ініціативи у цій сфері? Які саме? Наскільки під час зміни законодавства враховується думка практиків?

Основні труднощі, виклики, проблеми, які існують сьогодні у цій сфері в Україні

51. Які проблеми у забезпеченні правосуддя, дружнього до дитини, Ви вважаєте найбільш актуальними для сфери кримінальної юстиції? Опишіть, будь ласка, найбільш показові випадки з Вашої практики, які ілюструють перелік проблем, що Ви озвучили.

52. Як Ви оцінюєте співпрацю державних органів і служб при розгляді судових справ за участі дітей? Що варто покращити? Наведіть приклади.

53. Які основні зміни необхідні для покращення ситуації із захистом прав дітей у цій категорії справ?

Компетентність професійних учасників процесу

54. За якими критеріями у суді(-ах), в якому/з яким працюєте відбирають суддів для спеціалізації з розгляду справ за участю дітей? Чи стосується така спеціалізація виключно кримінальних справ чи також справ про адміністративні правопорушення? Чи існує така спеціалізація серед слідчих суддів? Чи вважаєте Ви доцільним, щоб такі ж судді спеціалізувалися і на розгляді інших справ, що стосуються інтересів дитини?

55. Як часто змінюються судді, уповноважені здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх?

56. Чи запроваджуються спеціалізація серед слідчих, дізнавачів та за якими критеріями уповноважуються слідчі, дізнавачі керівником органу на здійснення провадження щодо неповнолітніх?

57. Чи запроваджується спеціалізація серед прокурорів та за якими критеріями вони уповноважуються на здійснення провадження щодо неповнолітніх?

58. Чи Ви брали участь у тренінгах, майстер-класах щодо Вашої діяльності для забезпечення правосуддя, дружнього до дитини? У яких саме і як регулярно? Якщо ні, то чи відомо Вам про те, ким і коли подібні заходи проводяться?

59. Як Ви оцінюєте рівень підготовки суддів, що проводить НШСУ? Наведіть приклади. Чи відомі Вам програми навчання щодо правосуддя, дружнього до дитини, для інших працівників (-ць) суду?

60. Чи вважаєте Ви доцільним проведення тренінгів, майстер-класів щодо Вашої діяльності для забезпечення правосуддя, дружнього до дитини? Яка додаткова методична / навчальна допомога потрібна та з яких питань? У якій формі Ви бачите це? Чи доцільним є проведення спільних тренінгів для державних органів і служб, які задіяні до розгляду судових справ за участі дітей?

61. Оцініть, будь ласка, рівень підготовленості осіб, залучених до кримінальних проваджень та справ про адміністративні правопорушення за участі дітей. Оцініть рівень підготовленості від 1 до 10 (де 1 - найнижчий рівень кваліфікації, а 10 – найвищий).

- Суддя
- Адвокат (залучений самостійно)
- Адвокат системи безоплатної правової допомоги
- Прокурор
- Присяжний
- Представник органів опіки та піклування (служби у справах дітей)

- Працівник органів і підрозділів Національної поліції (слідчий, оперативний працівник, представник ювенальної поліції)
- Психолог, педагог
- Представники служби пробації

Додаткова інформація

62. Чи є звіти, узагальнення практики діяльності установи, що Ви представляєте, які ілюструють ситуацію із забезпеченням процедурних прав дітей?
63. Додаткові коментарі, побажання, які не охоплені опитувальником.

VII. ОПИТУВАЛЬНИК ДЛЯ ІНТЕРВ'Ю З ДИТИНОЮ

Орієнтовний перелік питань для інтерв'ю в межах моніторингу дотримання стандартів правосуддя, дружнього до дитини, під час провадження у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення⁸³

Технічна інформація

Прізвище та ім'я інтерв'юера	
Дата інтерв'ю	
Прізвище, ім'я, по батькові дитини	
Вік дитини	
Назва і номер справи	

- Як у тебе враження від того, що відбулося? Чи дружніми були до тебе суддя, адвокат, прокурор?
- Чи все тобі було зрозуміло? Чи хтось пояснював твою роль у судовому процесі (навіщо ти тут)? Чи зрозуміла була роль інших присутніх? (судді/адвоката/прокурора/представника служби у справах дітей)? Чи зрозумілі тобі слова, які використовувалися в суді (наприклад...)?
- Наскільки уважно тебе слухали?
- Чи відчував/ла ти дискомфорт, і якщо так, то з чим це було пов'язано? Чи хвилювався/лася ти? Чи було страшно?
- Чи втомився/лася ти (доцільно ставити це питання після довгого засідання без перерв)?
- Скільки разів тебе допитували (не лише в суді)?

Поради спостерігачу:

Основний спосіб встановлення контакту з дітьми – після моніторингу судового засідання, на якому присутня дитина. Інші способи також можливі (наприклад, через знайомих адвокатів, представників служби у справах дітей тощо). Проведення інтерв'ю з дитиною не є обов'язковим, однак бажано скористатися такою нагодою, якщо вона виникне. Враження самої дитини від судового процесу можуть бути дуже корисним і вагомим вкладом у результати дослідження. Для того, щоб провести інтерв'ю з дитиною, потрібно отримати дві згоди: від законного представника/захисника та самої дитини. Спочатку треба розказати законному представнику/захиснику/дитині про себе та свою роль монітора для дослідження, а також повідомити про те, що розмова стосуватиметься вражень дитини від суду, наскільки він був доброзичливим і зрозумілим. Слід також отримати згоду на запис розмови. Розмова може відбуватися в присутності захисника/законного представника.

Інтерв'ю має бути коротким, ідеально в межах 5, максимум 10 хвилин. За цей час можна встигнути обговорити 3-4 питання, які найбільш доцільно ставити на основі спостережень монітора під час судового засідання. Монітор не обмежений питаннями, які запропоновані в методології.

VIII. АНКЕТА МОНІТОРИНГУ ЗАСІДАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ АБО ПРОВАДЖЕННІ У СПРАВІ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ЗА УЧАСТІ ДИТИНИ

Увага! Графу «Інше» слід використовувати для конкретизації попередніх відповідей або наведення іншої релевантної відповіді. Її варто заповнювати якнайчастіше для подання більш докладної інформації

Інформація про монітора

Прізвище та ім'я монітора

Звідки Ви дізналися про справу?

- ☐ Через сайт суду
- ☐ Від працівника прокуратури
- ☐ Від судді/працівника суду
- ☐ Інше _____

Загальна інформація про справу

Дата засідання

83 Під час апробації методології у 2020 році інтерв'ювання дітей не проводилося.

Вид справи

- ☐ Справа про адміністративне правопорушення
- ☐ Кримінальне провадження (підготовче судове засідання)
- ☐ Кримінальне провадження (обрання запобіжного заходу)
- ☐ Кримінальне провадження (розгляд інших питань, уточніть нижче)
- ☐ Інше _____

Фокус моніторингу

- ☐ Існує зв'язок справи зі збройним конфліктом
- ☐ Відсутній зв'язок справи зі збройним конфліктом

Номер справи

Інстанція

- ☐ Перша
- ☐ Апеляційна
- ☐ Касаційна
- ☐ Нововиявлені обставини
- ☐ Не застосовується
- ☐ Інше _____

Категорія засідання

- ☐ Вирішення питання про запобіжний захід
- ☐ Підготовче судове засідання
- ☐ Повний розгляд по суті
- ☐ Початок розгляду по суті
- ☐ Продовження розгляду по суті
- ☐ Закінчення розгляду по суті
- ☐ Інше _____

Предмет (назва) справи

Анонсований час початку слухання

Реальний час початку засідання

Реальний час закінчення засідання

Затримка початку

- ☐ Не було
- ☐ Завчасно
- ☐ До 5 хв
- ☐ 5 – 10 хв
- ☐ 11 – 20 хв
- ☐ 21 – 40 хв
- ☐ 41 – 60 хв
- ☐ Інше _____

Загальна тривалість засідання (без урахування перерви)

- ☐ До 5 хв
- ☐ 5 – 10 хв
- ☐ 10 – 20 хв
- ☐ 20 – 40 хв
- ☐ 40 – 60 хв
- ☐ Інше _____

Загальна тривалість засідання

(з урахуванням перерв у межах одного дня)

- ☐ До 5 хв
- ☐ 5 – 10 хв
- ☐ 10 – 20 хв
- ☐ 20 – 40 хв
- ☐ 40 – 60 хв
- ☐ Інше _____

Склад суду, який розглядав справу

- ☐ Одноосібний
- ☐ Колегіальний
- ☐ Суд присяжних

Особи, які з'явилися в засідання (процесуальний статус)

Чи застосовувалася відеоконференція?

- ☐ Так (опишіть в «Інше» для яких цілей, хто був у віддаленому доступі, в суді чи в іншому місці)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Опишіть суть справи (питання), яку розглядав суд

Чи закінчився розгляд справи (питання) у цьому засіданні?

- ☐ Так
- ☐ Ні, оголосили перерву (вказіть причину нижче)
- ☐ Інше _____

Чи проголошено рішення по суті справи (питання) на цьому ж засіданні, якщо розгляд закінчився?

- ☐ Так, в повному обсязі
- ☐ Так, лише вступна і резолютивна частина
- ☐ Ні, закінчив розгляд, але рішення не проголошував
- ☐ Не застосовується
- ☐ Інше _____

Про що було рішення?

Характеристика дитини, яка бере участь у справі**Процесуальний статус дитини**

- ☐ Потерпілий
- ☐ Підозрюваний
- ☐ Обвинувачений
- ☐ Особа, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, щодо якої вирішується питання про застосування заходів виховного характеру
- ☐ Свідок
- ☐ Особа, яка притягується до адміністративної відповідальності
- ☐ Інше _____

Вкажіть точний або приблизний вік дитини (дітей), яка бере участь у процесі (якщо цю інформацію неможливо з'ясувати – вкажіть про це)

- ☐ Малолітня до 11 років

- ☐ Малолітня віком 11-13 років
- ☐ Неповнолітня віком 14-15 років
- ☐ Неповнолітня віком 16-17 років
- ☐ Повнолітня особа, яка на час вчинення правопорушення була неповнолітньою
- ☐ Інше _____

Як себе поводи́ла дитина в судовому засіданні

- ☐ Надто агресивно
- ☐ Самовпевнено і зухвало
- ☐ Впевнено
- ☐ Невпевнено
- ☐ Дуже боязко (нервово), що позначалося на її спроможності виконувати свою процесуальну роль
- ☐ Інше _____

Дотримання загальних правил судочинства

Чи анонсовано справу на дошці оголошень суду?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше», особливо, якщо анонс є, але певні дані відсутні або некоректні, вкажіть, які саме)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи анонсовано справу на сайті суду?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше», особливо, якщо анонс є, але певні дані відсутні або некоректні, вкажіть, які саме)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Де проходило засідання?

- ☐ У залі засідань
- ☐ У кабінеті судді
- ☐ У кабінеті, який одночасно є залом засідань
- ☐ Інше _____

Які заходи безпеки вживаються в суді?

- ☐ Охоронець на вході
- ☐ Металошукач
- ☐ Турнікет
- ☐ Видимих заходів не було
- ☐ Інше _____

Чи дотримувалися обмеження, пов'язані з протидією COVID-19? Якщо були порушення, конкретизуйте, хто їх допускав.

- ☐ Так
- ☐ Ні, не дотримувалася соціальна дистанція (відстань не менше 1 м між учасниками)
- ☐ Ні, присутні не були в масках або використовували їх неправильно
- ☐ Інше _____

Чи був суддя (судді) в мантиї і з нагрудним знаком?

- ☐ Так, в мантиї
- ☐ Так, з нагрудним знаком
- ☐ Ні, без мантиї і без нагрудного знаку
- ☐ Інше _____

Чи оголосив голову́ючий, яка справа слухається?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи оголосив голову́ючий склад суду, що вирішує справу?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи роз'яснив голову́ючий право заявити відвід?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи скористалися цим правом учасники засідання?

- ☐ Так (опишіть хто саме, щодо кого, підстави і наслідки в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи говорив голову́ючий (судді) достатньо голосно, чітко і зрозуміло?

- ☐ Так
- ☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Інше _____

Яка мова використовувалася під час засідання?

- ☐ Лише українська мова
- ☐ Повністю або переважно інша мова (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Переважно українська мова, але іноді суд переходив на іншу мову
- ☐ Переважно українська мова, але іноді учасники процесу переходили на іншу мову
- ☐ Інше _____

Чи видалив голову́ючий свідка / свідків до початку розгляду справи по суті із зали засідання?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Не застосовується
- ☐ Інше _____

Чи перевірено особи учасників справи, які прибули?

- ☐ Так
- ☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Інше _____

Чи встановлював суд осіб, які не є учасниками процесу, але присутні на засіданні?

- ☐ Так, поцікавився метою
- ☐ Так, поцікавився іменами
- ☐ Так, встановлював особу за документами
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи забезпечувався вільний доступ до зали засідання для всіх охочих?

- ☐ Так, без перешкод
☐ Так, з певними перешкодами (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Інше _____

Чи помітили Ви якісь порушення права на публічне слухання справи?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи давав суд можливість учасникам засідання ознайомитися з доказами, іншими документами у справі, якщо ті про це клопотали?

- ☐ Так
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Не застосовується, бо клопотань не було
☐ Інше _____

Чи був хто-небудь з учасників засідання обмежений у праві висловити свою думку?

- ☐ Так, виправдано, оскільки було зловживання з боку учасника (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Так, не виправдано (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи був хто-небудь з учасників засідання обмежений у праві ставити питання?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Не застосовується
☐ Інше _____

Чи складалося у Вас враження, що суд не приділяє достатньо уваги аргументам або клопотанням учасників процесу чи відхиляє їх без належного обґрунтування?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи відомі Вам будь-які факти або чи помітили Ви поведінку судді, що можуть свідчити про упередженість суду?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи була дотримана таємниця нарадчої кімнати?

- ☐ Так
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Не застосовується
☐ Інше _____

Чи відволікався суддя (судді), що розглядав справу, від процесу?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи слухав суддя (судді), який розглядав справу, учасників процесу з достатньою уважністю?

- ☐ Так
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Інше _____

Чи допускали суддя (судді), прокурор, адвокат грубість, нетактовність, зневагу до учасників засідання?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи допускали суддя (судді), прокурор, адвокат висловлювання чи дії, що свідчать про вияв неповаги до людини за ознакою раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, віку, фізичних вад чи інших форм дискримінації?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи застосовували суддя (судді), прокурор, адвокат висловлювання, які підсилюють стереотипи щодо гендерних ролей у суспільстві («ви ж мати»; «чоловікові/жінці/хлопцю/дівчинці так не годиться поводитися» тощо)?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи помітили Ви різницю у комунікації суду, прокурора з представниками різної статі (чоловіки/жінки/хлопчики/дівчата) – у тоні, ставленні тощо?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи було недотримання етичних норм та культури спілкування іншими учасниками процесу?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Якщо відповідь на попереднє запитання «так», то чи вживав суд присікальні заходи за порушення етики?

- ☐ Так, доречно (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Так, недоречно (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні, але було б доречно (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні, це було б недоречно (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Не застосовується
☐ Інше _____

Право бути поінформованим

Чи роз'яснив головуючий ясно, ґрунтовно і в належний час права та обов'язки дитини?

- ☐ Так
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Інше _____

Чи вживав суд заходи, спрямовані на забезпечення максимуму розуміння та участі дитини у засіданні, враховуючи її вік, емоційні особливості та інтелектуальні здібності? Чи заслуховував думку дитини перед прийняттям процедурних рішень, чи була ця думка поінформованою?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Інше _____

Чи відчувався мовний бар'єр внаслідок недостатнього володіння дитиною державної мови? Якщо так, то поясніть як він долався.

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи проголошено судові рішення чітко і зрозуміло?

- ☐ Так
☐ Ні, рішення оголошено нечіткою скоромовкою
☐ Ні, рішення оголошено надто тихо
☐ Не застосовується (якщо рішення не оголошувалося)
☐ Інше _____

Чи отримали дитина і її законний представник наприкінці чи після засідання роз'яснення рішення та повідомлення про наступні кроки? Якщо так, то хто повідомив і що саме?

- ☐ Так, і дитина, і її законний представник – суд доступно пояснив для кожного з них
☐ Так, лише дитина, її законний представник – ні
☐ Так, лише законний представник, дитина – ні
☐ Так, лише дитина, бо законний представник був відсутнім
☐ Ні, роз'яснення були, але залишилися незрозумілими для дитини і (або) її законного представника
☐ Ні, роз'яснення не були надані
☐ Не застосовується (якщо рішення не оголошувалося або дитина була лише свідком)
☐ Інше _____

Право на примирення

Чи вживав суд заходи до примирення?

- ☐ Так, лише роз'яснив положення закону
☐ Так, пропонував послуги медіації (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Так, самостійно вживав активні заходи щодо врегулювання спору (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Не застосовується до цього етапу провадження
☐ Інше _____

Чи закінчилася справа примиренням?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Не застосовується до цього етапу провадження
☐ Інше _____

Право на конфіденційність

Чи ухвалював суд рішення про закритий розгляд чи його частини?

- ☐ Так, за клопотанням учасників процесу (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Так, з власної ініціативи (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чим було вмотивовано рішення суду про закритий розгляд чи його частини?

- ☐ Обвинувачений – неповнолітній
☐ Розгляд справи про кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи
☐ Для запобігання розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи
☐ Для запобігання розголошенню таємниці, що охороняється законом
☐ Для забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні
☐ Не застосовується
☐ Інше _____

Чи було розголошено у відкритому судовому засіданні персональні дані дитини (наприклад, адресу проживання, місце навчання і номер класу тощо)? Якщо так, то конкретизуйте, що саме було оголошено, ким і під час якої процесуальної дії в «Інше»

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи зазначено ім'я дитини у реквізитах справи, знайдених за допомогою пошукової системи court.gov.ua/fair серед?

- ☐ Так
☐ Ні (не зазначено, але сама справа є)
☐ Ні (за номером справи знайти її неможливо)
☐ Не застосовується (якщо дитина-свідок)
☐ Інше _____

Чи зазначено ім'я дитини в анонсі справи серед реквізитів справи?

- ☐ Так
☐ Ні (анонс був)
☐ Ні (анонсу не було)
☐ Не застосовується (якщо дитина-свідок)
☐ Інше _____

Дружні до дитини умови

Чи є в суді зона очікування, зручна для дитини?

- ☐ Так, адаптована до дитини (іграшки, дитячі стільці, розмальовки тощо)
☐ Так, зручна для дитини, але не адаптована (достатньо зручного місця, дивани, вода тощо)
☐ Ні, не адаптована до дитини
☐ Інше _____

**Чи доступний для відвідувачів туалет?
Наскільки він доглянутий?**

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Невідомо
☐ Інше _____

**Опишіть умови очікування засідання
(що добре, що погано)**

Джерело інформації про умови очікування:

- ☐ Власні спостереження
☐ Працівник суду
☐ Учасник справи
☐ Інше _____

**Як довго дитина перебувала в зоні очікування?
(до засідання, у перерві, після засідання)**

Опишіть емоційний стан дитини ДО ЗАСІДАННЯ
 (будь ласка, докладно. Зверніть увагу, зокрема, на такі аспекти: чи були стрес, хвилювання, зацікавленість; хто був з дитиною; про що комунікували; чи дорослий давав пояснення, наскільки вони були коректними)

Опишіть емоційний стан дитини ПІД ЧАС ЗАСІДАННЯ
 (будь ласка, докладно. Зверніть увагу, зокрема, на такі аспекти: чи були стрес, хвилювання, зацікавленість; хто був з дитиною; про що комунікували; чи дорослий давав пояснення, наскільки вони були коректними)

Опишіть емоційний стан дитини У ПЕРЕРВІ
 (будь ласка, докладно. Зверніть увагу, зокрема, на такі аспекти: чи були стрес, хвилювання, зацікавленість; хто був з дитиною; про що комунікували; чи дорослий давав пояснення, наскільки вони були коректними)

Опишіть емоційний стан дитини ПІСЛЯ ЗАСІДАННЯ
 (будь ласка, докладно. Зверніть увагу, зокрема, на такі аспекти: чи були стрес, хвилювання, зацікавленість; хто був з дитиною; про що комунікували; чи дорослий давав пояснення, наскільки вони були коректними)

Чи є в суді зала засідань, зручна для дитини?
☐ Так, адаптована до дитини (іграшки, дитячі стільці, розмальовки тощо)
☐ Так, зручна для дитини, але не адаптована (добре освітлена, із зручними місцями, комфортною температурою тощо)
☐ Ні
☐ Невідомо
☐ Інше _____

Чи засідання відбувалося в залі (кабінеті), спеціально адаптованій до дитини?

- ☐ Так
☐ Ні, але зала зручна для дитини, хоч і спеціально не адаптована
☐ Ні, зала цілком не адаптована до дитини
☐ Інше _____

Опишіть умови в залі засідання: що добре, що погано (наприклад, (не)добре освітлена, із (не)зручними місцями, (не)комфортною температурою, з кліткою / скляною кабіною, з ґратами на вікнах, похмурим старим умеблюванням тощо)

Як довго дитина перебувала у засіданні?

Як довго дитина брала безпосередню участь у засіданні (контактувала із суддею, учасниками справи)?

Підтримка дитини

Чи отримувала дитина професійну чи особисту підтримку? (можна обрати декілька відповідей одночасно)

- ☐ Ні
☐ Так, законного представника
☐ Так, психолога
☐ Так, педагога
☐ Так, лікаря
☐ Інше _____

Чи мала дитина представника/захисника?

- ☐ Так, законний представник (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Так, адвокат не з системи безоплатної правової допомоги
☐ Так, адвокат з системи безоплатної правової допомоги
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи проявляв орган підвищену ініціативність у зв'язку із розглядом справи, що стосується інтересів дитини?

- ☐ Так – у зборі доказів
☐ Так – у примиренні сторін
☐ Так – у роз'ясненні прав, ролі органу і учасників процесу тощо
☐ Так – через відмову у вчиненні певних процесуальних дій, які суперечили інтересам дитини
☐ Так – у призначенні (іншого) законного представника
☐ Так – у знятті некоректно сформульованих відносно дитини питань
☐ Ні, не проявляв
☐ Інше _____

Чи мав суддя попередню зустріч з дитиною до засідання?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Невідомо
☐ Інше _____

Чи проявлялася якимось чином дискримінація дитини, якщо так, то за якою ознакою?

- ☐ Ні
☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Інше _____

Наскільки поведінка головуючого на засіданні була дружньою до дитини? (опишіть докладно, зокрема, чи переконався головуючий, що дитина поінформована про права і процедуру; чи були надані необхідні роз'яснення і які саме; чи була адаптована мова до віку і розвитку дитини, яким був тон розмови – надто офіційний, лагідний, надмірно емоційний; чи використовувалися іграшки, книжки, картинки тощо)

Наскільки поведінка інших осіб, які контактували з дитиною під час засідання, була дружньою до дитини (крім головуючого)? (опишіть докладно, зокрема, чи мова була адаптована до віку і розвитку дитини, яким був тон розмови – надто офіційний, лагідний, надмірно емоційний тощо)

Швидкий розгляд

Якщо це можливо, визначте загальну тривалість розгляду справи від початку залучення дитини до провадження до засідання, де Ви були присутні (також вкажіть джерело інформації, та чи це засідання було останнім у відповідній інстанції). Поясніть, як Ви рахували.

Чи вживав суд заходи для пришвидшення розгляду справи (питання), порівняно зі звичайною практикою?

- ☐ Так (опишіть в «Інше», які саме заходи)
☐ Ні
☐ Невідомо
☐ Інше _____

Чи буде потреба дитині знову відвідувати засідання? (якщо так, то чому?)

- ☐ Ні
☐ Невідомо
☐ Так
☐ Інше (конкретизуйте відповідь)

Дитина-потерпіла/свідок

Які підготовчі дії суд провів перед допитом дитини?

- ☐ Роз'яснив обов'язок про необхідність давати правдиві показання
☐ Попередив про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань
☐ Попередив про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання
☐ Привів до присяги
☐ Допит було проведено без жодних дій, зазначених вище
☐ Інше _____

Хто був присутнім під час допиту дитини?

- ☐ Її законний представник (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Педагог (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Психолог (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Лікар (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Її адвокат
☐ Дитина була сама
☐ Інше _____

Чи роз'яснив суд під час допиту дитини законному представнику / педагогу / психологу / лікарю обов'язок бути присутніми під час допиту, а також право протестувати проти запитань та ставити запитання?

- ☐ Так
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи проявляли активність під час допиту дитини законний представник / педагог / психолог / лікар?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи здійснювався моральний тиск на свідка-дитину протягом засідання? Якщо так, то на кого, і опишіть у чому полягав тиск, наскільки він був виправданий?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи роз'яснювалося дитині право не свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів?

- ☐ Так, роз'яснювалося в доступній формі
☐ Ні, але було названо
☐ Ні, не було навіть названо
☐ Інше _____

Чи відмовлялася дитина свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких осіб? Чи намагався суд зробити будь-які негативні висновки з того, що вона відмовилася давати показання?

- ☐ Дитина не відмовлялася свідчити
☐ Дитина відмовилася свідчити проти себе / членів сім'ї / близьких осіб, однак відмова свідчити не була негативно розтлумачена судом
☐ Дитина відмовилася свідчити проти себе / членів сім'ї / близьких осіб, однак відмова свідчити була негативно витлумачена судом
☐ Інше _____

Чи проводився допит за допомогою відеоконференції?

- ☐ Так (опишіть в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Дитина – підозрювана, обвинувачена, особа, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру

Оцініть дії суду щодо дотримання встановленої законом вимоги «здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього».

- ☐ Немає підстав стверджувати про порушення будь-якої з цих вимог (конкретизуйте в «Інше», яким чином суд цього досягав)
- ☐ Є підстави стверджувати про порушення (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Інше _____

Чи були кайданки на дитині?

- ☐ Так, постійно під час розгляду
- ☐ Так, але лише під час конвоювання
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи утримувалася дитина у відокремленій кабіні або клітці?

- ☐ Так, у заскленій кабіні
- ☐ Так, у загратованій клітці
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи мала поведінка дитини прояви агресії?

- ☐ Так (опишіть, у чому це виявилось в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи була дитина у достатній близькості до захисника / законного представника / педагога / психолога / лікаря, щоб мати конфіденційну розмову?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше» до кого саме)
- ☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Інше _____

Чи була дитині вручена пам'ятка про її процесуальні права? Чи мала вона достатньо часу ознайомитися з нею?

- ☐ Так
- ☐ Так, пам'ятка була вручена, але достатнього часу для ознайомлення з нею вона не мала (вказіть фактичний час, наданий для ознайомлення в «Інше»).
- ☐ Ні
- ☐ Невідомо
- ☐ Інше _____

Чи роз'яснено дитині суть обвинувачення (підозри)?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Не застосовується на цьому етапі провадження
- ☐ Інше _____

Чи схиляв суддя (судді) дитину до визнання своєї вини?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи стверджував суд про винуватість дитини до вирішення справи по суті?

- ☐ Так (опишіть як саме в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи роз'яснювалося дитині право не свідчити проти себе?

- ☐ Так, роз'яснювалося в доступній формі
- ☐ Ні, але було названо
- ☐ Ні, не було навіть названо
- ☐ Інше _____

Чи відмовлялася дитина свідчити проти себе?

Чи намагався суд зробити будь-які негативні висновки з того, що вона відмовилася давати показання?

- ☐ Дитина не відмовлялася свідчити проти себе
- ☐ Дитина відмовилася свідчити проте себе, однак відмова свідчити не була негативно розтлумачена судом
- ☐ Дитина відмовилася свідчити проте себе, однак відмова свідчити була негативно витлумачена судом
- ☐ Інше _____

Чи стверджувала дитина про психічний або фізичний примус, катування, погрози, обман, які застосовувалися до неї?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Чи вжив суд якихось заходів для перевірки цих тверджень?

- ☐ Так (опишіть про ці заходи в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Не застосовується
- ☐ Інше _____

Чи здійснював захист неповнолітнього той самий захисник, що й дорослого на момент вчинення злочину співучасника?

- ☐ Так
- ☐ Ні
- ☐ Не застосовується, бо у справі відсутній дорослий співучасник
- ☐ Інше _____

Чи помітили Ви порушення права на захист?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

Наскільки ретельно суд досліджував обставини, які могли свідчити про ризики (див. ст. 177, 178 КПК), під час обрання запобіжного заходу щодо неповнолітньої особи?

- ☐ Суд досліджував ці питання досить ретельно
☐ Суд формально поставився до оцінки ризиків, не досліджуючи відповідних доказів і обставин
☐ Суд взагалі не оцінював ризики
☐ Не застосовується на цьому етапі провадження
☐ Інше _____

Чи з'ясовував суд під час судового розгляду: повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього (вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи), ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, умови життя та виховання неповнолітнього (відносини в сім'ї, умови проживання, обстановку в навчальному закладі, відносини з вчителями, однолітками, соціальні зв'язки та поведінку поза домом, навчальним закладом, роботою), наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення?

- ☐ Так (опишіть його роль в «Інше»)
☐ Так, частково (опишіть його роль в «Інше»)
☐ Ні
☐ Не застосовується на цьому етапі провадження
☐ Інше _____

Чи ухвалював суд рішення обмежити законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні і залучити замість нього іншого законного представника?

- ☐ Так (опишіть докладно в «Інше»: яке саме рішення і з яких підстав ухвалено, як поставилися до цього дитина і сам законний представник)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи брав участь у засіданні представник органу пробації?

- ☐ Так (опишіть його роль в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи брав участь у засіданні представник служби у справах дітей?

- ☐ Так (опишіть його роль в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи брав участь у засіданні представник уповноваженого підрозділу органів Національної поліції?

- ☐ Так (опишіть його роль в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Дитина – особа, яка притягається до адміністративної відповідальності

Чи роз'яснено дитині, в чому її звинувачують?

- ☐ Так
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи була дитина у достатній близькості до захисника / законного представника / педагога / психолога / лікаря, щоб мати конфіденційну розмову?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше» до кого саме)
☐ Ні (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Не застосовується, дитина була сама
☐ Інше _____

Чи схилив суддю дитину до визнання своєї вини?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи стверджував суд про винуватість дитини до вирішення справи по суті?

- о Так (опишіть, як саме в «Інше»)
 о Ні
 о Інше _____

Чи роз'яснювалося дитині право не свідчити проти себе?

- ☐ Так, роз'яснювалося в доступній формі
☐ Ні, але було названо
☐ Ні, не було навіть названо
☐ Інше _____

Чи відмовлялася дитина свідчити проти себе?

Чи намагався суд зробити будь-які негативні висновки з того, що вона відмовилася давати показання?

- ☐ Дитина не відмовлялася свідчити проти себе
☐ Дитина відмовилася свідчити проте себе, однак відмова свідчити не була негативно розтлумачена судом
☐ Дитина відмовилася свідчити проте себе, однак відмова свідчити була негативно витлумачена судом
☐ Інше _____

Чи стверджувала дитина про психічний або фізичний примус, погрози, обман, які застосовувалися до неї під час складання протоколу?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Чи вжив суд якихось заходів для перевірки цих тверджень?

- ☐ Так (опишіть про ці заходи в «Інше»)
☐ Ні
☐ Не застосовується
☐ Інше _____

Чи помітили Ви порушення права на захист?

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
☐ Ні
☐ Інше _____

Підсумкова частина анкети

Оцініть (за десятибальною шкалою, де 10 – це ідеально) **рівень професіоналізму з питань участі у засіданні за участю дитини:**

- ☐ суддя(и)
- ☐ прокурор(и)
- ☐ адвокат(и)
- ☐ представник органу пробації
- ☐ психолог
- ☐ педагог
- ☐ лікар

Опишіть словами рівень професіоналізму з питань участі у засіданні за участю дитини суддів, інших учасників процесу (прокурора, адвоката, представника органу пробації, психолога, педагога тощо)

Оцініть загальний стан дотримання правил процесу і прав його учасників

- ☐ Бездоганно
 - ☐ З несуттєвими порушеннями
 - ☐ З грубими порушеннями, які можуть призвести до незаконності рішення
 - ☐ Інше (за потреби конкретизуйте попередні відповіді)
-

Чи отримали Ви додаткову інформацію від учасників процесу? Якщо так, то зазначте яку.

Яким чином Ваша присутність вплинула на перебіг слухання?

- ☐ Не вплинула
- ☐ Вплинула (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Інше _____

Чи є щось важливе, на що слід звернути увагу експерта, який аналізуватиме заповнену анкету? (зазначте про всі важливі відхилення або, навпаки, про те, що процес був ідеальним, додайте коментарі з важливих питань, що не охоплені анкетною, наприклад, про ухвалення окремих ухвал тощо)

- ☐ Так (конкретизуйте в «Інше»)
- ☐ Ні
- ☐ Інше _____

ІХ. ПАРАМЕТРИ ТАБЛИЦІ ДЛЯ АНАЛІЗУ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Параметри для аналізу судових рішень по суті справи

1. Суд, який ухвалив рішення.
2. Дата ухвалення рішення.
3. Інстанція.
4. Вид справи (кримінальна, справа про адміністративні правопорушення).
5. Про що ця справа (зміст обвинувачення/ зміст адміністративного правопорушення).
6. Кримінальне правопорушення у справі щодо дитини за ступенем тяжкості (для кримінальних проваджень).
7. Процесуальний статус дитини (свідок, потерпілий, обвинувачений).
8. Вік дитини.
9. Загальна тривалість справи (з моменту вчинення правопорушення, включно з часом досудового слідства, якщо можливо встановити).
10. Загальна тривалість судового розгляду справи.
11. Чи залучені присяжні?
12. Чи розглядалася справа у відкритому судовому засіданні?
13. Чи можна з'ясувати особи учасників (або дитини) зі змісту судового рішення; чи є інші дані, що свідчать про порушення права на конфіденційність?
14. Чи присутня дитина на судовому розгляді?
15. Чи є дані про висловлення дитиною своєї думки, якою була ця думка?
16. Чи відреагував суд на думку дитини у мотивувальній частині судового рішення?
17. Чи є дані про присутність батьків, психолога, інших осіб, які надають дитині морально-психологічну допомогу?
18. Чи застосовував суд концепцію найкращих інтересів дитини у мотивувальній частині рішення (зокрема, під час вибору покарання), у чому це проявилось?
19. Чи застосовував суд практику ЄСПЛ, наскільки доречним було таке застосування?
20. Як збалансував суд інтереси дітей, виходячи з принципу найкращого забезпечення інтересів дитини, якщо вони суперечили один одному (наприклад, дитини-жертви і дитини-обвинуваченого)?
21. Зміст кінцевого судового рішення.
22. Якщо судові рішення у справі щодо дитини-обвинуваченого закінчилися обвинувальним вироком, то чи застосована санкція передбачає обмеження/позбавлення волі?
23. Чи звільняв суд обвинувачену дитину від відбування покарання на підставі статті 105 КК (звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру)?
24. Чи звільняв суд обвинувачену дитину від відбування покарання на підставі статті 75 КК (звільнення від відбування покарання)?
25. Чи є судові рішення достатньо вмотивованим (суб'єктивна оцінка)?
26. Чи є судові рішення справедливим (суб'єктивна оцінка)?
27. Чи є дані про оскарження судового рішення?
28. Додаткові коментарі.

Параметри для аналізу ухвал про застосування запобіжних заходів щодо дитини

1. Суд, який ухвалив рішення.
2. Дата ухвалення рішення.
3. Інстанція.
4. Про що ця справа (зміст обвинувачення).
5. Кримінальне правопорушення у справі щодо дитини за ступенем тяжкості.
6. Чи розглядалася справа у відкритому судовому засіданні?
7. Чи присутня дитина на судовому розгляді?
8. Чи є дані про висловлення дитиною своєї думки, якою була ця думка?
9. Чи відреагував суд на думку дитини в мотивувальній частині судового рішення?
10. Чи є дані про присутність батьків, психолога, інших осіб, які надають дитині морально-психологічну допомогу?
11. Чи застосовано запобіжний захід до обвинуваченого, який саме?
12. Чи застосував суд до дитини той запобіжний захід, на якому наполягало обвинувачення?
13. На який строк застосовано запобіжний захід?
14. Чи є дані про продовження дії запобіжного заходу, скільки разів суд продовжував дію запобіжного заходу, як суд мотивував таке продовження?
15. Чи використовував суд міжнародні стандарти, відповідно до яких слід уникати запобіжного заходу у вигляді взяття під варту щодо неповнолітнього?
16. Чи застосовував суд практику ЄСПЛ при обранні дитині запобіжного заходу, наскільки доречним було таке застосування?
17. Чи застосовував суд концепцію найкращих інтересів дитини у мотивувальній частині рішення при виборі запобіжного заходу, у чому це проявилось?
18. Як суд вмотивував застосування запобіжного заходу, чи було таке мотивування достатнім (суб'єктивна оцінка)?
19. Чи є дані про оскарження судового рішення?
20. Додаткові коментарі.

ДОДАТОК 2. ВИБРАНІ МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЩОДО ПРАВОСУДДЯ ДЛЯ ДІТЕЙ (КРИМІНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)

Назва документа	Видавець / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») 	ООН / 1985 рік	–	Цей документ визначає цілі правосуддя щодо неповнолітніх та мінімальні права, які мають гарантуватися неповнолітньому, яких обвинувачується у вчиненні злочину; містить рекомендації щодо розслідування та судового розгляду у кримінальних справах, що стосуються неповнолітніх, зокрема щодо судового рішення і вибору судових заходів впливу на неповнолітніх. Документ також визначає стандарти виконання покарань щодо неповнолітніх.	Права неповнолітніх: Неповнолітні повинні користуватися принаймні такими процесуальними гарантіями як презумпція невинуватості, право знати про пред'явлене обвинувачення, право відмовитися давати показання, право на адвоката, право на присутність батьків чи опікуна, право на очну ставку зі свідками і їх перехресний допит, право на апеляцію, право на конфіденційність з метою уникнення шкоди для репутації. Правила щодо розслідування і судового розгляду: 1) батьки чи законні представники неповнолітнього повинні негайно повідомлятися про його затримання; 2) суд чи інший компетентний орган повинен мати можливість негайно розглянути питання щодо звільнення затриманого; 3) органи правопорядку повинні поважати правовий статус неповнолітнього, сприяти його благополуччю, уникати нанесенню шкоди неповнолітньому; 4) взяття під варту повинно використовуватись лише як крайній запобіжний захід і лише протягом якомога коротшого періоду часу та окремо від дорослих; протягом періоду утримання під вартою неповнолітнім має забезпечуватися уся необхідна соціальна, психологічна, медична, фізична допомога, а також навчання та професійна підготовка; 5) перед ухваленням вироку суд або інший компетентний орган повинен ретельно ознайомитись з оточенням та умовами, в яких живе неповнолітній та обставинами, за яких було вчинене правопорушення (результати соціального обстеження) з тим, щоб сприяти ухваленню розумного рішення у справі; 6) використання смертної кари або тілесних покарань до неповнолітнього недопустимо.

Назва документа	Видаєник / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
				Керівні принципи ухвалення судового рішення та вибору заходів впливу на неповнолітнього: 1) конкретні заходи впливу мають бути співмірними не лише з обставинами та тяжкістю злочину, але й із становищем та потребами неповнолітнього, а також потребами суспільства; 2) рішення про обмеження свободи неповнолітнього за можливістю повинні бути зведені до мінімуму; 3) не слід позбавляти свободи неповнолітнього за винятком випадків вчинення ним серйозних насильницьких дій щодо інших осіб, або неодноразовому вчиненні ним інших серйозних правопорушень; 4) при ухваленні рішення для компетентного органу благополуччя неповнолітнього має бути визначальним фактором.
Конвенція про права дитини 	ООН / 1989	1991	Конвенція містить мінімальні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, які держави-учасниці повинні забезпечити дитині, яка порушила або звинувачується у порушенні кримінального законодавства.	Кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні повинна мати принаймні такі гарантії: 1) презумпцію невинуватості; 2) право на негайне і безпосереднє інформування її про звинувачення проти неї, а у випадку необхідності, через її батьків чи законних опікунів; 3) право на одержання правової й іншої необхідної допомоги; 4) право на невідкладне прийняття рішення з питання, що розглядається, компетентним, незалежним і безстороннім органом чи судовим органом під час справедливого слухання згідно із законом у присутності адвоката чи іншої відповідної особи і, якщо це не вважається таким, що суперечить найкращим інтересам дитини, зокрема, з урахуванням її віку чи становища її батьків або законних опікунів; 5) свобода від примусу щодо надання свідчень чи визнання вини; 6) право на вивчення показань свідків звинувачення або самостійно, або за допомогою інших осіб та забезпечення рівноправної участі свідків захисту та вивчення їхніх свідчень; 7) право на апеляцію; 8) право на безоплатну допомогу перекладача, якщо дитина не розуміє мови, що використовується, чи не розмовляє нею; 9) повну повагу до її особистого життя на всіх стадіях розгляду.
Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі 	ООН / 1990	–	Цей документ спрямований на розвиток положень щодо прав та процедур, які повинні використовуватись до неповнолітніх, описаних у Пекінських правилах щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Правила призначені для використання як довідник для осіб, які займаються управлінням виховними установами для неповнолітніх.	Принципи поводження з неповнолітніми до ухвалення судом вироку щодо них: 1) уникати, наскільки це можливо, утримання під вартою до суду; 2) максимально швидко розглядати справу, особливо у випадках поміщення неповнолітнього під варту; 3) утримувати неповнолітніх окремо від дорослих; 4) забезпечити неповнолітнім, які утримуються під вартою, принаймні такі умови: а) право на юридичну консультацію, безоплатну правничу допомогу, а також на регулярне спілкування з адвокатом; при такому спілкуванні має забезпечуватись невторчання в особисте життя та конфіденційність; б) коли це можливо, неповнолітні повинні мати право продовжувати займатися оплачуваною працею і продовжувати своє навчання та професійну підготовку (однак не слід від них цього вимагати) в) право отримувати і мати при собі предмети для дозвілля та відпочинку, якщо це не суперечить інтересам здійснення правосуддя. Документ також містить розлогий перелік принципів, правил та норм поводження з неповнолітніми, які знаходяться у виправних закладах за вироком суду, перелік прав, які повинні їм забезпечуватись, а також вимоги до умов утримання неповнолітніх та необхідної кваліфікації працівників пенітенціарних установ.

Назва документа	Видавець / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила)	ООН / 1990	–	Цей документ спрямований на розвиток положень щодо прав та процедур, які повинні використовуватись до неповнолітніх, описаних у Пекінських правилах щодо захисту неповнолітніх. Він приділяє особливу увагу потребі для держав розвивати свої правові системи таким чином, щоб мінімізувати застосування обмеження або позбавлення волі до неповнолітніх.	Документ містить такі ключові рекомендації: 1) правова система кожної держави повинна передбачати широкий спектр заходів, не пов'язаних з ув'язненням (як до суду, так і після суду). Кількість таких заходів повинна давати можливість забезпечити послідовну практику; 2) поліцію, прокуратуру, інші органи, які займаються кримінальними справами слід наділяти правом звільняти правопорушника від відповідальності, якщо, на їхню думку, немає необхідності відкривати кримінальне провадження з метою захисту суспільства, запобігання злочинності або забезпечення прав жертви; 3) при ухваленні рішення суд, маючи у своєму розпорядженні набір заходів, не пов'язаних з ув'язненням, повинен брати до уваги потреби правопорушника щодо його повернення до нормального життя у суспільстві, інтереси захисту суспільства, та інтереси жертви; 4) правопорушник повинен мати право подати скаргу до суду або іншого незалежного компетентного органу щодо питань, які пов'язані з його особистими правами в процесі застосування заходів, не пов'язаних з ув'язненням; 5) у разі, якщо до правопорушника застосована санкція, не пов'язана з ув'язненням, яка передбачає процедуру нагляду за правопорушником, порушенням умов нагляду не повинно автоматично призводити до ув'язнення;
Загальний коментар № 10 у справах про права дітей у ювенальній юстиції	Комітет ООН з прав дитини / 2007	–	Цей документ спрямований на те, щоб надати державам рекомендації щодо дійсного змісту окремих положень Конвенції про права дитини, а також рекомендації щодо впровадження комплексної ювенальної політики.	Документ містить такі ключові рекомендації: 1) обмежити застосування до дитини будь-яких форм ув'язнення (як перед рішенням суду, так і за наслідком судового рішення); ув'язнення дитини має використовуватися лише як останній засіб; 2) право бути вислуханим має поважатися на всіх стадіях процесу; 3) державам слід розвивати заходи, не пов'язані з кримінальними процедурами щодо дітей у конфлікті з законом; 4) мінімальний вік кримінальної відповідальності має бути встановлений щонайменше на рівні 12 років; держави заохочуються встановлювати вищий мінімальний вік кримінальної відповідальності; 5) усі права щодо справедливого судового розгляду мають гарантуватися дитині у не меншому обсязі, ніж дорослому; сам процес має відбуватися в атмосфері розуміння, беручи до уваги особливі потреби дитини, які впливають з її віку та рівня зрілості, а також може вимагатися модифікація судових приміщень та судова процедура під потреби дитини; 6) інформування дитини щодо висунутих звинувачень має бути прямим та відповідним; недостатньо лише викласти звинувачення на папері, часто є потреба в усному роз'ясненні; 7) судові рішення у справах неповнолітніх має прийматися настільки швидко, настільки це можливо (наголошується, що формулювання, вжите у Конвенції «без затримок» є сильнішим, ніж у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, де вжито термін «без надмірних затримок»); під час судового процесу дитина має право на присутність батьків; 8) свобода від самовикриття не обмежується застосуванням до дитини дій, що чітко порушують Конвенцію, наприклад, фізичного насильства. Вона включає також заборону використовувати інші способи, спрямовані на отримання визнання (наприклад, «розкажи нам нарешті правдиву історію», обіцянками швидкого звільнення, менш жорстких санкцій тощо); 9) має поважатись право на приватність; це включає також покарання для журналістів, які порушують право на приватність дитини у конфлікті з законом, включно з кримінальними у разі повторності; 10) як правило, судові слухання щодо дитини, яка звинувачується у вчиненні кримінального правопорушення має бути закритим, а судові записи суворо конфіденційними.

Назва документа	Видавець / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів 	ООН / 2005	–	Документ містить принципи забезпечення правосуддя для дітей-жертв та свідків злочинів та конкретні права, якими повинні володіти та користуватися діти-жертви та свідки злочинів.	Принципи забезпечення правосуддя для дітей-жертв та дітей свідків злочинів 1) гідність (кожна дитина – це унікальна і цінна людська особистість); 2) захист від дискримінації; 3) найкраще забезпечення інтересів дитини; 4) захист (дитина має право на життя і подальше існування, а також на захист від будь-якого виду поневірянь, зловживань або відсутності піклування); 5) гармонійний розвиток (кожна дитина має право на можливість гармонійного розвитку і підтримання рівня життя, необхідного для його фізичного, розумового, духовного, морального і соціального зростання); 6) право на участь (кожна дитина має право вільно висловлювати свої погляди, думки і переконання і брати участь у прийнятті рішень, які зачіпають її інтереси, в тому числі під час будь-якого судового розгляду, і домагатися прийняття своїх думок до уваги пропорційно до своїх можливостей, віку та інтелектуальної зрілості). Права дитини-жертви та дитини свідка злочину 1) право на співчуття та гідне поводження (передбачає обов'язок ставитися до дитини як до особистості, звести втручання в особисте життя дитини до мінімуму при одночасному збереженні високих стандартів збору доказів, мінімізувати створення для дитини додаткових труднощів (для цього допит та інші слідчі дії повинні проводитися спеціально підготованими спеціалістами), використовувати мову, якою дитина користується і розуміє); 2) право на захист від дискримінації (в межах процесу здійснення правосуддя повинні враховуватись вік, побажання, уявлення, стать, сексуальна орієнтація, етнічне, культурне, релігійне, мовне і соціальне походження дитини, кастова приналежність, соціально-економічні умови дитини, імміграційний статус або статус біженця, а також особливі потреби дитини, включаючи стан здоров'я, можливості і здібності; вік не повинен перешкоджати здійсненню дитиною права повною мірою брати участь в процесі здійснення правосуддя. Ставлення до будь-якої дитини має бути як до дієздатного свідка, який може бути допитаний і показання якого не повинні вважатися недійсними або недостовірними лише через його вік, якщо вік і ступінь зрілості дитини дозволяють їй давати ясні і такі, що заслуговують на довіру показання з використанням або без використання допоміжних засобів піклування та інших видів допомоги); 3) право на отримання інформації (з моменту першого контакту з правосуддям та протягом всього процесу діти та їхні представники повинні бути забезпечені всією належною інформацією); 4) право бути заслуханим (включає, зокрема, належне врахування думок і страхів (побоювань) дитини, а якщо вони не можуть бути враховані, дитині повинні бути роз'яснені відповідні причини); 5) право на ефективну допомогу (діти-жертви і діти-свідки, а також, у відповідних випадках, члени їхніх сімей повинні мати доступ до допомоги фахівців, які пройшли відповідну спеціальну підготовку на всіх стадіях процесу); 6) право на особисте життя (будь-яка інформація, що стосується участі дитини в процесі здійснення правосуддя, підлягає захисту. Такий захист може забезпечуватися шляхом збереження конфіденційності і нерозголошення інформації, яка може призвести до встановлення особи дитини, що є жертвою або свідком у процесі здійснення правосуддя); 7) право на захист у складних ситуаціях під час здійснення правосуддя (спеціалісти повинні вживати максимально можливих заходів для спрощення процесу для дитини, зокрема, шляхом формування у дітей чіткого уявлення про те, що їх чекає у процесі, забезпечення якнайшвидших строків розгляду тощо);

Назва документа	Видавник / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
				8) право на безпеку (у випадках, коли діти-жертви і діти-свідки можуть піддаватися залякуванню, погрозам або коли їм може бути завдано шкоди, слід передбачити належні умови для забезпечення безпеки дітей, зокрема, обмежити прямі контакти з особами, що звинувачуються у вчиненні злочину, використання до обвинувачених запобіжних заходів у вигляді поміщення під варту чи домашнього арешту тощо); 9) право на компенсацію (у всіх випадках, коли це можливо, повинно передбачатися відшкодування для забезпечення повної компенсації, реінтеграції та відновлення. Процедури отримання відшкодування і його примусового стягнення повинні бути легкодоступними і враховувати інтереси дітей); 10) право на спеціальні профілактичні заходи (фахівцям належить розробляти і здійснювати комплексні та спеціальні цільові стратегії та заходи у випадках, коли існує ризик можливої подальшої віктимізації дітей-жертв).
Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх 	Рада Європи / 1987	–	Цей документ спрямований на викладення кращих законодавчих практик здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Комітет Міністрів рекомендує державам, чиє законодавство не відповідає викладеним найкращим практикам – переглянути його.	Принципи здійснення правосуддя щодо неповнолітніх: 1) забезпечити, щоб справи стосовно неповнолітніх розглядалися більш оперативно, уникати невинуватих відстрочок з метою створення ефективної виховної дії; 2) уникати передачі неповнолітніх до судів для дорослих, якщо існують суди для неповнолітніх; 3) уникати, за можливості, затримання неповнолітніх і за будь-яких обставин сприяти уповноваженим органам у здійсненні нагляду за умовами такого затримання; 4) заборонити тримання неповнолітніх під вартою, крім особливих випадків скоєння більш дорослими підлітками дуже тяжких злочинів; у цих випадках обмежувати тривалість тримання неповнолітніх під вартою і тримати їх окремо від дорослих. Передбачити, щоб такі рішення приймалися переважно після консультації з соціальною службою на предмет альтернативних пропозицій. Права неповнолітніх: 1) презумпція невинуватості; 2) право на присутність батьків або іншого законного представника, які мають бути поінформовані з самого початку процесу; 3) право неповнолітніх на виклик свідків, проведення їх допиту та очних ставок; 4) можливість для неповнолітніх просити проведення повторної експертизи або будь-якого іншого рівноцінного заходу розслідування; 5) право неповнолітніх на висловлювання і, за необхідності, на вираження своєї думки з приводу заходів, що можуть бути вжиті стосовно них; 6) право на апеляцію; 7) право вимагати перегляду призначених заходів; 8) право неповнолітніх на повагу до їхнього особистого життя. Рекомендації щодо заходів втручання, які здійснюються стосовно неповнолітніх правопорушників: 1) урізноманітнити форми державної опіки з метою створення для неповнолітнього найсприятливіших умов, які відповідали б його віку, проблемам і середовищу (прийомні родини, дитячі будинки); 2) засновувати невеличкі виховні установи, які б вписувались у соціальне, економічне та культурне оточення неповнолітніх; 3) передбачити, щоб особиста свобода неповнолітнього обмежувалась якнайменше і, щоб спосіб здійснення цього обмеження перебував під контролем судових органів; 4) сприяти, за можливості, підтриманню зв'язків неповнолітнього з його сім'єю при застосуванні всіх форм виховання під опікою. 5) уникати поміщення неповнолітнього у місця, які знаходяться занадто далеко або є важкодоступними; 6) підтримувати зв'язки між місцем перебування неповнолітнього та його сім'єю.

Назва документа	Видавник / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
				Рекомендації щодо застосування покарань щодо неповнолітніх: 1) поступово відмовлятися від ув'язнення та збільшувати кількість альтернативних заходів з наданням переваги тим із них, які дають більше можливостей для соціальної інтеграції неповнолітніх шляхом навчання і професійної освіти, а також шляхом використання дозвілля чи інших видів діяльності; ОДНАК, у справах, коли за національним законодавством не можна уникнути покарання у вигляді позбавлення волі: 2) встановити шкалу вироків, яка б найкращим чином відповідала становищу неповнолітніх; запровадити для них умови відбування покарання більш сприятливі, ніж для дорослих, зокрема що стосується напіввільного режиму та дострокового звільнення, а також призначення і скасування умовного покарання; 3) вимагати від судів обґрунтування вироків про позбавлення волі; 4) тримати неповнолітніх окремо від дорослих, або, у виняткових випадках, коли з міркувань дотримання режиму суд приймає рішення про спільне тримання, захищати неповнолітніх від шкідливого впливу дорослих; 5) передбачити як загальноосвітнє, так і професійне навчання молодих в'язнів, бажано в колективі, або вживати будь-яких інших заходів, що допоможуть неповнолітнім повернутись до суспільства; 6) передбачити надання неповнолітнім виховної підтримки і можливої допомоги після звільнення задля їх соціальної реабілітації. Крім того, Комітет Міністрів Ради Європи рекомендує державам забезпечити спеціальну підготовку усіх осіб, задіяних у роботі з неповнолітніми, сприяти та заохочувати проведення досліджень щодо злочинності неповнолітніх, забезпечити принцип конфіденційності процесу, та обмежити доступ до зібраних слідством матеріалів для сторонніх осіб, забезпечити, щоб втручання, яке здійснюється стосовно неповнолітніх правопорушників, відбувалось переважно у звичному для них оточенні, при повазі їхнього права на освіту та їхньої особи, а також задля сприяння їхньому особистому розвитку.
Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії 	ООН / 2000	2003	Факультативний протокол передбачає обов'язок кожної держави повною мірою та в усіх аспектах криміналізувати торгівлю дітьми, дитячу проституцію та дитячу порнографію та передбачити належні покарання за такі дії. Крім того, держави-учасниці протоколу беруть на себе зобов'язання співпрацювати та надавати одна одній допомогу у розслідуванні цих злочинів, а також вживати заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв практики, забороненої цим Протоколом, на всіх етапах кримінального судочинства.	Держави-учасниці вживають відповідних заходів для захисту прав та інтересів дітей-жертв практики, забороненої цим Протоколом, на всіх етапах кримінального судочинства, зокрема шляхом: 1) визнання уразливості дітей-жертв і адаптації процедур для визнання їхніх особливих потреб, у тому числі їхніх особливих потреб як свідків; 2) інформування дітей-жертв про їхні права, роль та утримання, терміни і процес судочинства та про рішення щодо їхніх справ; 3) забезпечення того, щоб думки, потреби і проблеми дітей-жертв подавались і розглядались у процесі судочинства відповідно до процесуальних норм національного законодавства у тих випадках, коли зачіпаються їхні особисті інтереси; 4) надання дітям-жертвам послуг щодо забезпечення відповідної підтримки на всіх етапах судочинства; 5) захист у відповідних випадках особистого життя і особи дітей-жертв та вжиття заходів, згідно з національним законодавством, з метою уникнення небажаного розповсюдження інформації, яка могла б призвести до встановлення особи дітей-жертв; 6) забезпечення у відповідних випадках захисту дітей-жертв, а також їхніх сімей та свідків, які виступають від їхнього імені, від залякування та застосування заходів помсти; 7) недопущення надмірних затримок з ухваленням рішень щодо справ та виконанням розпоряджень і постанов щодо надання компенсації дітям-жертвам.

Назва документа	Видає / рік	Ратифікація (рік)	Основні положення (кримінальний аспект)	Ключові стандарти
Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 	Рада Європи / 2007 рік	2012	Конвенція передбачає обов'язок держав вжити заходів щодо криміналізації усіх форм сексуальної експлуатації дітей, визнає обставини, які повинні розглядатись як обтяжуючі при здійсненні сексуальної експлуатації дітей, а також перелічує окремі обов'язки держав щодо розслідування цих злочинів та щодо надання усієї необхідної допомоги для захисту прав та інтересів жертв.	Конвенція встановлює позитивні обов'язки держави у справах, пов'язаних зі злочинами щодо сексуальної експлуатації дітей. До них належить: 1) проведення розслідування та кримінального провадження в найкращих інтересах та з повагою до прав дитини; 2) забезпечення унеможливлення посилення розслідуванням та кримінальним провадженням травми, отриманої дитиною; 3) пріоритетне розслідування та кримінальне провадження, а також проведення їх без будь-яких необґрунтованих затримок; 4) забезпечення спеціалізації осіб, підрозділів та служб, що займаються розслідуваннями у сфері боротьби із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей, або можливості спеціального навчання таких осіб. Також Конвенція встановлює основні заходи захисту прав дітей, у тому числі їхніх особливих потреб як свідків. До них належать, зокрема: 1) право на отримання усієї необхідної інформації про їхні права й послуги, які їм може бути надано, про наслідки розгляду їхньої заяви, обвинувачень, загальний розвиток розслідування або провадження, їхню роль у цьому, а також результат розгляду їхніх справ; 2) право на отримання інформації про тимчасове або остаточне звільнення обвинуваченої або засудженої особи (принаймні у випадках, коли жертви або їхні сім'ї знаходяться в небезпеці); 3) право бути вислуханими, надавати докази та вибирати засоби для викладу безпосередньо або через посередника своїх думок, потреб і стурбованостей, а також для врахування їх; 4) забезпечення їх належними послугами підтримки для представлення та врахування належним чином їхніх прав та інтересів; 5) захисту їхнього приватного життя, запобігання публічному розповсюдженню будь-якої інформації, яка могла б призвести до встановлення їхньої особи; 6) забезпечення їхньої безпеки, а також безпеки їхніх сімей та з їхнього боку свідків від погроз, помсти та повторної віктимізації; 7) забезпечення уникнення контакту між жертвами та правоохоронними органами в суді та приміщеннях правоохоронних органів, крім випадків, коли компетентні органи встановлять інше в найкращих інтересах дитини або коли розслідування чи провадження вимагають такого контакту. Конвенція встановлює правила (стандарти) щодо опитування дитини у цілях, передбачених Конвенцією: 1) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органом; 2) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні; 3) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей; 4) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно; 5) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження; 6) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде ухвалено вмотивованого рішення про інше. Конвенція також містить вимоги для держав забезпечити можливість: 1) запису на відеоплівку опитування жертви або, де це доцільно, свідка дитини та прийняття таких відеосвідчень як доказу в суді згідно з нормами її національного законодавства; 2) судового розгляду справи без участі громадськості та надання можливості жертвам свідчити з використанням комунікаційних технологій (не перебуваючи в залі суду); 3) навчання всіх осіб, яких залучено до провадження, зокрема суддів, прокурорів та адвокатів, з питань, що стосуються прав дитини й сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей.

